

Др Сузана Рајић
редовни професор
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
srajic@f.bg.ac.rs
ORCID: 0000-0002-8044-9814

КНЕЗ МИЛАН ОБРЕНОВИЋ КАО ВРХОВНИ КОМАНДАНТ У РАТОВИМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И НЕЗАВИСНОСТ(1876–1878)*

Апстракт: Рад анализира Милана Обреновића као врховног команданта српске војске у ратовима за ослобођење и независност 1876–1878. године, са краћим освртом на институционални развој позиције врховног војног команданта у аутономној Кнежевини Србији. Даје се преглед уставног и законског регулисања врховне команде над војском за време владавина Милоша и Михаила Обреновића, уз указивање на промене које су наступиле ступањем на престо Милана Обреновића. Посебна пажња посвећена је стварном домету уставне функције врховног заповедника у ратним условима. Анализом архивске грађе, законских аката и савремених сведочанстава показује се да је кнез Милан у својој двадесет и другој години преузео врховну команду уочи рата 1876. године, али да је у доношењу стратешких одлука био ограничен утицајем владе и сопственим неискуством. Насупрот томе, у поновљеном ратном сукобу 1877–1878. године успео је да у пракси у потпуности оваплоти своја уставна овлашћења, учврстивши тиме и сопствени владарски положај. Током ратних година може се пратити постепена трансформација улоге врховног војног команданта Милана Обреновића – од формалног носиоца врховне команде до стварног чиниоца у процесу војног одлучивања.

Кључне речи: Милан Обреновић, врховна команда, српска војска, српско-турски ратови 1876–1878, војна организација, уставни положај владара, модернизација Србије.

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-33/2026-03/200163).

Модерна војска у Србији настајала је паралално са државом и у ходу од почетка Српске револуције. Ангажовањем кнеза Милоша Обреновића током његове прве владавине предузети су неки од кључних корака на том пољу. Најпре је регрутовао младиће – војнике старије од осамнаест година. До тренутка кад се повукао са престола 1839. године, овај владар је успео да у шест касарни окупи и уреди два батаљона пешадије, Коњичку гарду, две, а потом и четири топовске батерије са педесетак топова, чак и војну музику. Редовна војска је тада имала 4.000 припадника, а прве офицере, које је произвео из редова питомца, претходно је слао на школовање у руске војне школе. Од 1834. године, када је формирано Министарство војно, војском је управљао Тома Вучић Перишић, који се потписивао као „главни сердар воени и шеф књажевске гарде”, али је и он био потчињен кнезу Милошу. У Сретењском уставу из 1835. војска се не помиње ни у једном члану. И поред тога, члан 16 гласи: „Књаз Србски глава је државе”,¹ те се и сва стајаћа војска, преко Војно-полицијске канцеларије, налазила под његовом непосредним влашћу. То се види из недавно публикованих извора/регеста, на основу којих закључујемо да је кнез Милош именовао обласне војне команданте, да је имао и врховног команданта, али да је свима издавао заповести, док су му они слали редовне извештаје.²

Како је Сретењски устав ускоро суспендован, а на снагу ступио Устав из 1838, у члану 3 новог највишег закона султан је управу војске

1 Наставак истог члана Устава: „Њему пристоји право, по преслушанију државнога Совјета, давати законе и уредбе и извршивати их посредством надлежни Попечитеља разни струка дјела народни, и именовати све власти и све чиновнике Србске.”

2 Р. Љушић, *Кнез Милош (1783–1860). Државотворни владар*, Нови Сад, 2021, 232, 336, 432. После Другог хатишерифа из 1830. године поједностављено је оснивање нових војних јединица, будући да је, уз право на унутрашњу аутономију, кнезу Милошу припало право да у својој служби држи потребан број војника у циљу одржавања поретка у земљи. Стварајући стајаћу војску, кнез је од 1831. подизао и касарне за њихов смештај: у Крагујевцу, Пожаревцу, Београду (Савамала и Палилула, Топчидер) и у Ђуприји. Р. Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд, 2003, 34–38, 51–56, 61–72, 90; *Књажевска канцеларија. Регеста за грађу несталу у Првом светском рату*, прир. Ј. Рељић, Београд, 2024, бр. док. 1287. помиње „команданта целе Србије”, док се у бр. док. 1288, 1300, 1308, 1312, 1321, помињу војни команданти који седмично достављају рапорте кнезу и команданту целе Србије.

поверио кнезу.³ Кнез Милош је током своје прве владавине и пре овог документа у обновљеној Србији ударио темеље за развој професионалне војске, која је постала стуб одбране земље и очувања поретка. Оданост кнезу у војсци је била већинска, али не и потпуна, те је опозицији успела да преко војних команданата Томе Вучића Перишића и Илије Гарашанина свргне владара, њеног оснивача.⁴ Војска се после тога фактички распала.

После абдикације кнеза Милоша у јуну 1839, а убрзо и протеривања из земље његовог наследника (1842), уставобранитељи уводе посебан вид војске – *гарнизонско војинство* – а војска је тада прешла у надлежност полицијског ресора. Главни војни штаб стављен је под управу Министарства унутрашњих дела и директно је био везан за Централно правленије, односно владу. Ускоро је формацијско стање стајаће војске преполовљено, што је извршено доношењем *Устројенија гарнизонног воинства* из 1845, а дошло је и до скраћења војног рока. То је уједно и потпуни крах регуларне војске, какву је кнез Милош основао. Стављена под врховну команду министра полиције, те то више и није била војска, већ помоћна организација полиције за граничне послове.⁵

Чим се одлуком Велике народне скупштине вратио на престо, међу првим корацима које је учинио кнез Милош Обреновић било је да Војно одељење из Министарства унутрашњих дела поново стави под своју надлежност. Наново је установио Главну војну управу 26. маја 1859. Позвао се на члан 3 Устава из 1838, по ком је заповедништво над војском дато кнезу владаоцу. Главна војна управа тако постаје „орган књаза врховног заповедника војске” за вршење свих војних послова у Србији. Под њеном управом се налази сва војска и сви војни заводи. Затим је обеснажио *Устројеније гарнизонног воинства* из 1845. и 5. јуна 1860. издао *Устројеније војске*, чији први члан гласи: „За сигурност земље устројава се војска. Ова ће се сатојати из стојећег и народњег воинства.” Овим законом уређена је само стајаћа војска, док је народна уређена годину дана касније. Овај владар је 23. јуна 1860. издао и *Устројеније*

3 Члан 3 Устава из 1838. године гласи: „Ја Ти налажем у исто време: врховно повелителство над војскама гарнизона, нужднима за полицију и за предохраненије доброг поредка и мира Земље од сваког нападенија и сваког нарушенија.”

4 Р. Марковић, *Војска и и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд, 1957, 146–153.

5 Гарнизонно војинство је бројало 2.529 људи, од чега је половина била увек на одсуству, те се у гарнизонима није налазило више од 1.500 војника *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству србском од 1. јануара 1845. до конца декембра 1846*, Београд, 1847, 1–24; Р. Марковић, *нав. дело*, 156–157, 166–174).

*Управитељства главног војеног арсенала у Крагујевцу, те Устројеније Управитељства оружнице у Крагујевцу, два војна завода.*⁶

Кнез Милош је, заправо, за годину и по дана од повратка на престо успео да војску поново стави под контролу владајућег кнеза, као што је било и до 1839. године. Како се налазио већ у годинама и често је побољевао, стари кнез је врховну команду над војском намерио да повери сину Михаилу, кнезу наследнику. Како је то могао да учини – било је питање од немале важности. Определио се да то оствари преко народне скупштине, за коју је кнез Милош одувек сматрао да је најзначајнији орган.⁷

Кнез Милош је сазвао Народну скупштину у Крагујевцу и посланици су се окупили 21. септембра 1859. у скупштинској сали код старе цркве. У суботу 1. октобра председник скупштине Живко Карабиберовић изјавио је пред свим посланицима како је „с поуздане стране разумео” да је светли кнез и господар вољан да врховно заповедништво над стајаћом и народном војском преда свом сину, престолонаследнику кнезу Михаилу. Скупштина је са задовољством примила ову вест и одлучила да из својих редова пошаље кнезу владоцу и кнезу наследнику депутацију, која ће им предати писмену сагласност у виду *адресе*. У њој је писало да скупштина „са највећим одушевљењем и задовољством” прихвата кнежеву жељу да кнезу наследнику преда врховно заповедништво и управу над „свом војском гарнизом и народном”. Приде, скупштина одмах изјављује верност врховном заповеднику „војске отечествене” и поздравља га као свог будућег господара, уверавајући га у безграничну љубав и непоколебљиву верност српског народа.⁸

6 *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству Србији од почетка до конца 1859. године*, Београд, 1859, 41–44; *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству Србији од почетка до конца 1860. године*, Београд, 1861, 77–87, 119–129, 439–450.

7 „После кнеза и његове канцеларије најважнији орган власти била је Народна скупштина, која је редовно одржавана. Њу је потиснуо Државни савет тек после примене Устава из 1838. године. За 24 године прве кнежеве владавине одржано је око 38 народних скупштина; само током четири године нису се састајале”, Р. Љушић, *Кнез Милош*, 423–425.

8 *Протокол србске народне скупштине држане у месецу септемвру 1859. године у Крагујевцу*, 28–29.

Тако је кнез Михаило, по очевој жељи и одлуци Малогоспојинске скупштине,⁹ постао врховни командант војске. Сигурно је да је ово био смишљен потез како би кнез Милош обезбедио наследство престола сину јединцу. *Закон о наследству књажеско-србског престола* из 1859. године донет је такође на Малогоспојинској скупштини, месец дана након што му је отац предао врховно заповедништво над целокупном војском, што је Народна скупштина и потврдила. Кнезу Милошу се очигледно журило јер је сазвао скупштину да реши најважнија државна питања, попут оног о повратку команде над војском у руке владара, те о наследству престола.¹⁰ Кнез наследник је дао почетком фебруара 1860. оставку на ту дужност због могућног сукоба Двора, односно кнеза Милоша Обреновића, са Младеном Жујовићем начелником Главне војне управе.¹¹

Ово је био крајње непромишљени потез кнеза наследника, који је на Жујевећеву жалбу поднео оцу, кнезу Милошу, оставку на врховно заповедништво над војском, уз објашњење да он нема било какав званичан положај у земљи, што није одговарало стварном стању будући да је законом био утврђен за наследника престола. Ово се догодило 8. фебруара, а два дана касније је кнез Михаило, вероватно на очево инсистирање, повукао своју оставку. Тај потез је образложен потребом да наследник престола узме официре у заштиту будући да су га лично молили „да их не оставља олујним интригама”. Жујовић је такође остао на свом месту, а Комисија која је састављена да извиди поступак и утврди кривицу начелника Главне војне управе је распуштена.¹²

9 Малогиоспоинска скупштина, радила је од 9/21. септембра 1859, када су се посланици окупили у Крагујевцу и пошто је одређена комисија да прегледа њихова пуномоћја.

10 *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству Србији од почетка до конца 1859. године*, 67–69. Престо су могли да наследе мушки потомци „племена Милоша Обреновића I” по реду прворођења. Право наследства престола проширено је на бочну мушку линију, односно на мушке потомке Јована и Јеврема, браће кнеза Милоша. Тек ако не би било мушког потомка „у владајућем племену” Обреновића, кнез је могао, у договору са Саветом и Скупштином, за живота и да усвоји сина који би му постао наследник. Опширније у: С. Рајић, *Кнез Михаило Обреновић и наследство престола у Кнежевини Србији – обичаји, закони и пракса (1859–1868)*, Кнез Михаило Обреновић – владар, личност и дело. Тематски зборник радова I, ур. Д. Леовац, Н. Кршљанин, Београд, 2024, 13–32.

11 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот I*, 31. децембар 1859 – 31. децембар 1862, прир. М. Јагодић, А. Вулећ, Београд, 2005, 53. М. Жујовић (1811–1894) се нашао на челу Главне војне управе од 9/21. фебруара до 19/31. децембра 1860, али је и пре формалног постављења вршио ту дужност.

12 Н. Крстић, *Приватни и јавни живот I*, 57.

Проблеми су се, међутим, за врховног заповедника војске само нагомилавали. Михаило је говорио да ће „нешто да умноже војску”, али да не зна које личности да постави на место заповедника регименти. Нико од официра, сматрало се, није способан, иако се они грабе да добију звања, а таквих је било до двадесетак, са којима нису знали шта да раде. Кнез Милош је ускоро преминуо и истог дана, 26. септембра 1860, изашла је Прокламација кнеза Михаила којом преузима престо и власт. Војска му се одмах заклела на верност, а топови су огласили да је Србија добила новог кнеза.¹³

Од ступања на престо, кнез Михаило је имао намеру да сва главна питања у држави реши уставом као највишим законом. Главни циљ му је био да државне власти буду „саједињене у књазу, и истичу из ње”. У томе за живота није имао успеха. Идеју је остваривао постепено, али и опрезно. Законима на Ванредној преображенској скупштини 1861. године обавио је део посла, радећи на чвршћој државној централизацији.¹⁴

Устројством народне војске од 29. августа 1861. године она је постала саставни део српске војне организације, али кнез Михаило јој се није ставио на чело. Основао је Министарство војно 17. маја 1862. и препустио му врховну команду. У новооснованим одељењима ове установе (општевојно, административно и војно-контролно) биле су концентрисане све гране војне управе. Чланом 1 наглашено је да „Под војеним министарством стоји сва земаљска војска како народна тако и стојећа”.¹⁵

Војска се даље није развијала под директним упливом владара, иако јој је материјално и морално свим силама помагао. То би могло бити и разумљиво да је Србија шездесетих година имала искусне и обучене офицере и чврсту војничку организацију. Нажалост, није било ничега од наведеног. Кнез је сваки час уносио измене и допуне у војним законима – неке добре, а неке не. Шестог новембра 1862. унео је измене и допуне у закон из 1861. како би се обе класе народне војске могле одједном покренути и ступити у дејства, што је било добро. До тог тренутка је непосредно дејствовала само прва класа, која је чинила половину укупних

13 Н. Крстић, *Приватни и јавни живот I*, 123, 127–128; Д. Леовац, *Кнез Михаило Обреновић (1823–1868)*, Београд, 2023, 208–219.

14 Д. Леовац, *Кнез Михаило*, 238–247.

15 *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству Србији од почетка до конца 1862.године*, Београд, 1863, 111–118. Министарство војно образовано је на основу Закона о централној државној управи од 10/22. марта 1862.

снага. Одмах затим, кнез Михаило је потписао закон о уређењу Војног штаба стајаће војске, чиме је укинуо очев закон о Главној војној управи из 1859. године, по којем је владајући кнез био и врховни командант. Начелник Војног штаба командовао је стајаћом војском, али је артиљерија остала под Министарством војним. Две године касније је новим војним законом укинут Војни штаб.¹⁶

Лутања праћена честим законским изменама била су присутна током читаве друге владавине кнеза Михаила.¹⁷ Илија Гарашанин, председник владе, сматрао је да је нужно да српска војска, која је у почетном стадијуму организације, усвоји француски модел, што је изазвало отпор малобројних српских официра школованих у Немачкој. Неодговорност млађих официра, који су олако напуштали службу, без осећаја одговорности према отечеству које их је школовало, створило је неред у војсци, а то је посебно било забрињавајуће јер је на омладини почивала будућност ове установе. Било је проблема и при састављању спискова за регрутацију, неодазивању регрута, својеволјног напуштања служења војног рока. Зато су кнез и влада и довели Француза Иполита Мондена за министра војног, не би ли се ти силни недостаци уклонили из војске. На тој дужности је овај странац остао непуне четири године (1861–1865).¹⁸

Највише је на војном плану урађено 1864. године. Кнез Михаило је делимично повратио свој утицај *Законом о устројству војске* од 10. маја 1864. године, који има чак стотину и пет чланова. „Кнез је поглавар

16 Српске новине, бр. 126, 27. октобар / 8. новембар 1862; бр. 127, 30. октобар / 11. новембар 1862; Н. Крстић, *Приватни и јавни живот I*, 344.

17 Закони о војсци из 1859, 1860, 1861, 1864, те они о Министарству војном из 1862. и 1864, кретали су се ка ширењу надлежности министра војног и усложњавању ове установе, која је одређивала све кључне аспекте распоређивања војске у циљу одбране земље, као и друге сегменте њеног функционисања.

18 Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Историјска збирка (даље: ИЗ), бр. 14.893/71, 2/14. децембар 186; опширније у: С. Рајић, *У сенци великог оца. Милутин Гарашанин и породично наслеђе*, Илија Гарашанин (1812–1874) – великан српске земље, ур. С. Рајић, Аранђеловац, 2024, 468–469.

Својом важношћу посебно се истиче *Војено-судски законик* од 28. априла / 1. маја 1864. године, који има чак двадесет глава и 235 чланова. У циљу полушности у војсци, поштовања старешинства, извршавања наредби и стриктног става о оданости и части у мирнодопско и ратно време, овај закон прописује строге казне затвора, робије и заточења за дезертерство, нарочито у рату, али и за мирнодопска бекства. Посебно се „издајство” у ванредном стању кажњава смртном казном, као и бекство са ратног војишта. *Зборник закона и уредаба издани у Књажеству Србији од почетка до краја 1864. године*, Београд, 1865, 178–183.

војске”, стоји у трећем, али већ у следећем члану појашњава се да војском „за књаза и у име књаза” командује министар војни, да он прописује сва правила и администрира војском. Иако је овај закон свеобухватнији од свих претходних и решава бројна кључна питања и у стајаћој и у народној војсци, јасно је да кнез није прихватио одговорност коју носи позиција врховног команданта земаљске силе. Разлози се могу тражити у томе што војна организација није комплетно и свеобухватно била заведена. Кнез Михаило је сматрао, како је често и говорио, да на одговарајуће позиције треба да дођу компетентни људи, они од струке. Кнез није имао никакво војничко образовање, а са својих четрдесетак година није био у прилици да стекне војно, нити ратно искуство.

Из кнежеве уздржаности је проистекло давање широких надлежности министру војном, па је после одласка Мондена на то место дошао Миливоје Петровић Блазнавац. Амбициозан и бескрупулозан, крчио је себи пут свим средствима, а најчешће интригама које је плео у кнежевом непосредном окружењу. Веза између чињенице да је кнез Михаило избегавао директан контакт са војском и његовог убиства до сада није потпуно истраживана. Ипак, уочљив је губитак контроле у установи која је и те како могла допринети безбедности владареве личности.¹⁹

Формални врховни војни заповедник

Устав из 1869. године пресекао је старе недоумице и у члану 7 јасно је дефинисано: „Кнез је врховни заповедник све земаљске силе.”²⁰ Малобројна стајаћа војска је од закона кнеза Милоша из јуна 1860. година требало да постане учитељица народној војсци, а њених 129 официра требало је да буду учитељи народним војним старешинама. Официра је било премало за снагу од 100.000 људи,²¹ јер је Артиљеријска школа

19 Блазнавац се борио за очување своје позиције у војсци нарушене претензијама руског конзула Шишкина и председника владе Илије Гарашанина да га замене руским официрима. С. Рајић, *Радаковићева мисија у Војној граници 1868. године и оперативне и тактичке промене у политици Србије према Босни и Херцеговини*, Срби на простору Босне и Херцеговине од XV до XX века, зборник радова, ур. Д. Микавица, Нови Сад, 2020, 305–331.

20 *Српски уставни од 1835. до 1990. године са уставима Краљевине СХС и Краљевине Југославије*, прир. М. Радојевић, Београд, 2004, 72.

21 Народна војска имала је две класе, а у првој била је четвртина пореских обвезника, њих око 50.000; друга класа је заправо била резерва и бројала је с почетка шездесетих година 19. века 40.000 људи. Официри по позиву заступљени су били само у главним штабовима команди. Обуку су имали да спроводе испуњени војници стајаће војске.

производила једва десетак официра у класи, и то на сваке две године. Још дуго су доминирали официри без стручног образовања, а они су се ослањали на искуства стечена у гарнизонима. Стајаћа војска бројала је 3.779 људи све до седамдесетих година 19. века.

Када је 22. августа 1872. године постао пунолетан, Милан Обреновић је наследио и многе проблеме у војсци. Да подсетимо да је са четрнаест година ступио на српски престо после убиства свог стрица, кнеза Михаила, у атентату 1868. године, што му је омогућио *Закон о наследству престола* из 1859. године. Млад и неискусан, овај владар није имао наменско војно образовање.

Када је са својим васпитачем Франсоа Хиетом силом прилика дошао у Србију, овај Француз је инсистирао да васпитање владара, које је од приоритетног јавног значаја, обухвати хармонију свих способности душе и тела, предложивши уз телесно васпитање и бригу о здрављу, снази и развоју, али и рад на осталим вештинама (грациозност тела, уметничко образовање, култура имагинације и лепих уметности). У средиште задатка Хиет је поставио морално образовање младог владара. И поред тога, главни васпитач кнеза Милана није могао донети коначну одлуку, већ једино изнети свој предлог. Кнежеви старатељи, Срби, захтевали су, чим је Милан приспео у земљу 23. јуна 1868. године, да се до пунолетства удвостручи његово активно време за рад, како би са осамнаест година српски народ на челу имао владара, државника и војника. У њиховој надлежности се налазило и војничко образовање кнеза. На списку предмета за кнежево образовање било је четрнаест општеобразовних, пет војних припремних, шест из области специјалних наука и седам стручних војних предмета. Међу њима су правила војне службе, ратне вештине, артиљерија, фортификација, војна тактика и стратегија. Учио је из пешачких правила о постројавању чете и батаљона, њиховом марширању, јуришу, кареу и разапетом строју, одавању почаст, паљби.²²

Не треба доказивати да ова теоријска и скромна практична знања нису била довољна ни за руковођење четом, а камоли слабо обученом и младом војском једног народа коју су чинили углавном слабо увежбани

Народна војска почиње интезивно да се наоружава од 1862. године, када држава почиње да купује пушке у Русији и Америци. Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд, 2015, 291; *Извештај о војном стању Кнежевине Србије 1868. године*, прир. Д. Леовац, *Српске студије* 16 (2025), 237–258.

22 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена*, I, Београд, 2024, 132–145.

сељаци. Сматрало се да милицијска војска снагу ипак црпи из моралног извора, из свесног односа према рату и његовом значају за нацију и државу, али такав дух у српској народној милицији још увек није био изграђен. Отуда и апатија у народу према рату 1876. године, која је кнезу Милану била добро позната. Говорио је: „О рату одлучује интелигенција, а народ се, нарочито сељаштво, никад не изјашењава у прилог рата.”

„Главни ђенералштаб” је формиран 5. фебруара 1876. године. Уласком Србије у рат, две наредне године функционисао је као Штаб Врховне команде, да би тек октобра 1878. преузео своје обавезе. На чело Главног генералштаба кнез Милан је поставио Франтишека Заха, кога је као искусног и професионалног официра 1874. узео за свог ађутанта, а 22. августа 1875. га произвео у чин генерала.

Хронични недостатак стручног командног кадра из 1872. поправљен је донекле наредних година.²³ Официра је било укупно 317, али скоро сви без ратног искуства.²⁴ Кнез је новим унапређењима пред рат удвостручио број официра, иако је њихова спремност била неодговарајућа. Отуда је пријем руских добровољаца представљао насушну потребу. Број руских официра који је приспео у Србију није био довољан, али је подигао војнички дух и пробудио наде да ће Бог наградити праведну борбу Срба против турског јарма.²⁵

23 Из *Прегледа бројног стања и устројства Српске народне војске за годину 1872.* види се да је било четири пуковника, шест потпуковника, шеснаест мајора, свега 26 официра. Када се придодују и нижи чинови, 29 капетана прве и 42 друге класе, 83 поручника и 68 потпоручника, то је још 222. Државни архив Србије (даље: ДАС), Поклони и откупи (даље: ПО), к. 28, бр. 246.

24 Од тог броја, 23 генералштабних, 37 инжињеријских, 96 артиљеријских, 126 пешадијских, 35 коњичких. Стајаћа војска је пред рат бројала само пет хиљада људи. Војни архив (даље: ВА), Пописник 14, к. 19, ф. 1, д. 1–2, попис официра 1874. по родовима, са описом њихове спремности, стручности и личним особеностима.

25 Л. В. Кузьмичева, „*Над Сербијом смилуйся ты, Боже!*”, *Очерки истории русско-сербских отношений накануне и в годы Великого восточного кризиса 1875–1878 гг.*, Београд, 2022, 219. Број руских добровољаца 1876. године процењује се на 2.645, по Черњајеву (у Моравској и осталим војскама), а по српским изворима 2.718, *Записи Јеврема Грујића. Књига трећа. (Друга влада Обреновића и турски ратови)*, Београд, 1923 (даље: *Записи*, III), 243. По извештајима Комитета, за Србију је отправљено 4.303 добровољаца, с тим што су многи остали у Румунији, чије су власти због прокламоване неутралности у српско-турском рату спречавале прелазак на српску територију. Изасланик српске владе у Русији М. Протић константно је радио на придобијању и слању официра у Србију, у договору са руским министром војним Д. Миљутином, ДАС, Министарство иностраних дела – Благајничко одељење (даље: МИД-Б), 1876, к. 9, тематска целина 2, јул–август 1876.

Услед малобројности српских официра, кнез и влада су месец и по дана пред рат позвали и примили у своје редове руског генерала Михаила Григоријевича Черњајева, који је пристигао са пасошем овереним за путовање у Палестину. На предлог министра војног, кнез и влада су решили да му најпре дају српско држављанство и приме га у државну војну службу, а потом да га поставе за команданта Моравске дивизије.²⁶

Када је Черњајев стигао, његов први извештај с лица места био је неповољан. „За рат им недостаје много, а пре свега новац”, закључио је. Тражио је од словенских комитета (невладиних удружења) помоћ у људству, новцу и оружју, будући да император Александар II и кнез Александар Михајлович Горчаков, глава руског правитељства, нису одобрили његов ангажман у Србији.²⁷

На фронт је послато 124.000 душа, од тога 93.000 бораца. Наоружање је чинило око 65.000 острагуша Пиподи и Грин система, првих две трећине, гриноваче једна трећина. Толико је било и спреда пунећих пушака, углавном руских и венсанки. Домаћа војна индустрија – Војна фабрика у Крагујевцу и Арсенал у Доњем граду Београда – радила је пуним капацитетом, једва подмирујући потребе на ратишту. У јеку борби на моравском војишту нестало је барута и материјала за ливење, а увоз олова и барута преко Румуније и Аустроугарске је обустављен.

Под утицајем министра иностраних дела Јована Ристића, кнез Милан је до последњих дана маја 1876, сматрао да главни правац операција треба да буде усмерен на Босну и „за продор према Сарајеву”. Начелник Главног генералштаба пуковник Љубомир Ивановић и већина у Ратном савету били су за то да се главна дејства усмере ка Нишу, да се најпре победи главнина турских снага. Кнез се приклонио већини. Погрешно су извођени закључци да је његов глас био пресудан јер кнез није био одлучујући чинилац у питању ратног плана и војних питања уопште. Њему су министри пре доношења одлуке наметнули Љубомира Ивановића за начелника Главног генералштаба, приморавши га да смени генерала Заха као „старог” и „странца”. Све команданте дивизија које је кнез поставио у марту влада је по свом нахођењу испремештала. Милан

26 ДАС, ПО, к. 78, бр. 44; ВА, Пописник 1, к. 11, ф. 2, д. 8. Черњајева су позвали кнез и српска влада на предлог Саве Грујића, који је пред рат постао официр, одмах по завршетку војне академије у Петрограду.

27 С. Рајић, *Кнез Милан*, 382, 399–400.

Обреновић је имао само један глас у Ратном савету и само један глас у влади! Због неискуства и младости, превагу у одлукама није имао.²⁸

Суочен са константним претњама од када је сео на престо, плановима опозиције да га збаци и протера из земље, кнезу Милану је рат за ослобођење и независност био неопходан и да би учврстио своју владарску позицију. Био је свестан да у случају неуспеха може све да изгуби, али му се чинило да је узвишеније страдати храбро и у борби за више циљеве, него бити протеран у вртлогу анархије. У рат против Османског царства ушао је свестан свих околности. „Када сам увидео да морам да бирам између револуције у земљи – коју би изазвао део политичара – и борбе са Турцима донео сам одлуку да је рат бољи избор, много часнији и достојнији мене”, писао је кнез.²⁹ Таква одлука захтевала је и велику одговорност. Кнез Михаило се није усудио да крене на турску силу са народном милицијом, а уздржаност према револуционисаним опозиционим захтевима и двоумљење је платио главом. Социјалисти су успели да уђу у Скупштину и предложе револуционарне мере против државних установа и свих носилаца државне власти. Представник супарничке династије Петар Карађорђевић је већ био са својим присталицама у Босни, делећи штампане прогласе у своју корист и подстичући династијски преврат у Србији. У борбеним редовима устаника владао је неред, па је српска влада уочи почетка својих операција пребацила у Босну шездесет и петорицу официра, са задатком да подстакну устанике на јединство и живљи рад, на уједињење са Србијом, те да их војнички организују. Ипак, до краја маја 1876. у Босни је било под оружјем мање од две хиљаде устаника, а способних за борбу је било око десет хиљада. Кнез Црне Горе Никола Петровић имао је аспирација према Херцеговини и деловао је у корист интереса Црне Горе одвојено од Србије. Аустријски агенти су користили ове прилике и протурали гласине да је Босна пред анархијом, да ће јој аутономију издејствовати Петар Карађорђевић и да је кнез Милан убијен.³⁰

28 С. Рајић, *Кнез Милан*, 387.

29 АСАНУ, ИЗ, 14.680, к. 7, ф. 29, д. 131, Милан Обреновић – Наталији, 10/22. јул 1876.

30 С. Рајић, *Кнез Милан*, 392–393; намере српске *Омладине* и њена револуционарна стремљења, у: С. Рајић, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015, 247–266; на истом месту и о акцијама Србије у Босни и Херцеговини на обједињавању устаничког покрета у Босни у корист присаједињења Србији, 438–442. За исто питање видети и: А. М. Савић, *Од ратоборног расположења до ратних припрема: Кнежевина Србија и устанак у Босанском вилајету 1875. године*, Српске студије 16 (2025), 122–165.

Прилике у земљи и њеном окружењу су јасно указивале кнезу Милану да се мора одважити и донети одлуку да у рату опстане или нестане!

Поред недостатка новца у каси, неодвољно официра, пушака, још неизграђене војске, са непуне двадесет и две године кнез је прихватио велики ризик да зарати са својим сувереном – османским султаном и његовом професионалном и многобројном армијом. На седници владе од 15. маја, када се говорило о савезима, могло се констатовати да не постоје изгледи нити за савез са Румунијом, а још мање са Грчком, па се тражио „бар формални савез” са Црном Гором. Русија и Аустроугарска су бројним притисцима и упозорењима настојале да спрече кнеза да започне ратна дејства. Упркос свим тим препрекама, одлука о рату је донета на Ратном савету, а делимична мобилазација је отпочета још 27. маја.³¹ Кнез више одлуку о рату није преиспитивао, чак ни у најтежим тренуцима на бојишту. Из строго поверљивог писма³² кнеза Милана Обреновића генералу М. Г. Черњајеву од 17. јуна о изгледима борбе Србије за државну независност видимо да је исправно процењивао тежину околности у којима је морао да делује. Тада је саопштио генералу да је одлука о рату дефинитивна, да је за то вече наређена „тајна мобилизација” и да још треба одредити датум напада. После постигнутог војног и политичког споразума са Црном Гором 15. јуна, решено је да 26. јун буде последњи дан за полазак у акцију. Черњајев му је узвратио да „може отпочети офанзиву” 29. јуна, а онда су обилне кише одложиле почетак рата за још два дана.³³

*

Лако је било Николи Петровићу да се, уз велики број прекаљених и храбрих ратника и људи од поверења, прихвати или препусти врховно заповедништво, како се оно, у случају ратног неуспеха не би директно одражавало на престо и династију. Томе је, рецимо, кнез Никола Петровић прибегао 1877. године, предавши у тешком тренутку врховно

31 ВА, Пописник 1, к. 3. ф. 1, д. 14/9; Меморандум Черњајева о српско-турском рату и његовом исходу, састављен у Бечу крајем 1876. године, у: Д. Мекензи, Черњајев о српско-турском рату 1876. године, Историјски часопис 25–26 (1978–1979), 296.

32 Објављено на изложби Повратак генерала – 145. годишњица доласка руских добровољаца у Србију, каталог изложбе, прир. А. Тимофејев, Београд, 2021.

33 С. Рајић, Кнез Милан, 396.

заповедништво над војском своме тасту војводи Петру Вукотићу.³⁴ Кнез Милан таквих могућности није имао. У време отпочињања рата његова династија фактички није постојала, будући да се тек оженио и да још увек није имао наследника.

Да би такву незавидну позицију променио, кнез је преузео врховну команду и кренуо у рат, који је објављен на Делиграду 30. јуна 1876. године Ратном прокламацијом. Војска је прешла границу у понедељак 2. јула, на дан ступања кнеза Милана на престо 1868. године. Кнез је 29. јуна, у четири сата изјутра, кренуо паробродом са Саве. Уз пучњаву топова са градских бедема кренуо је из двора са седамнаестогодишњом супругом и пратњом. На савском пристаништу чекали су га београдски гарнизон и мноштво света. Кнез је поздравио војнике, нагласио им сложеност околности по српски народ, коме су неопходни слога и заједнички рад како би се дошло до циља. Пољубио је затим заставу, затражио опрост од кнегиње и укрцао се са свим министрима на пароброд „Делиград” до Смедерева. Пут су наставили само министар просвете Алимпије Васиљевић (кога је влада одредила да стално буде уз кнеза и одржава комуникацију са владом у Београду) и чланови Главног штаба. Када су стигли у Параћин, кнез је званично то место прогласио седиштем Главног штаба, који је смештен у кући трговца Димитрија Димитријевића. У Параћину је телеграфом издао објаву да прима врховну команду над целом мобилисаном војском. Тиме је оваплотио своје важно уставно право, али и преузео велики ризик. Истог дана продужио је ка Делиграду, где је стигао пред поноћ. Прегледао је шанчеве и војску и у десет ујутру отишао у Алексинац. Седиште Врховне команде премештено је у Алесинац по отпочињању дејстава како би кнез био ближе војсци, односно њеним командантима, ради саветовања. Налазило се у кући Ристе Прендића, затим на Делиграду у згради школе краће време (до половине јула), да би се после пораза на Великом Извору 18. јула Врховна команда повратила у Параћин. Кнез је и крајем јула, те у октобру боравио више пута у Делиграду како би се саветовао са Черњајевим.

Кнез је 30. јуна обукао генералску униформу и, ступајући пред Врховну команду, узвикнуо: „Помози вам бог, браћо.” Бурно су му отпоздравили са „Бог Вас помогао, Ваша Светлости!” Примео је поздрав стра-

34 *Записи*, (март 1930), 234; *исто*, (јул 1930), 38. Кнежев таст Петар Вукотић је преузео команду над 12 батаљона херцеговачке и осам црногорске војске како би спречио Сулејман-пашу да преко Никшића продре у Црну Гору.

же и отворио разговор о свим кључним питањима, показавши одлично познавање распоређених дужности и функција. Потом се упутио у војни логор на источној падини Рујевице. Под снажним утиском патриотских говора митрополита и начелника Главног генералштаба,³⁵ те ефектно прочитане Прокламације, која се завршава покличом „Пођимо напред моји дични јунаци, у име Свемоћнога Бога, свим народима праведног оца, пођимо у име правде, слободе и просвете”, војска је у рат кренула са песмом на уснама. Са места догађаја кнез је јављао у Београд да су утврђења добра, војска и топови бројни, а противник слаб. „Сви су убеђени у победу. Ентузијазам је неописив”, закључио је.³⁶

Из седишта дивизијског штаба Моравске војске, испред зграде окружног начелства у Алексинцу, пуковник Милутин Јовановић повео је борце првог јула, са планом да већ сутра освану у ослобођеном Нишу. На великој летњој врућини, кнез је чекао предводницу на изласку из града. Био је узбуђен, стежући руку команданту и пожелевши свима срећу. Планирано је да 2. јула у зору отпочну операције у свим правцима и према тој наредби извршено је распоређивање војске. Главнокомандујући Моравском војском генерал Черњајев је 1. јула у један сат поподне изменио план, обавестивши о томе врховног заповедника. Моравску војску је изделио у колоне, усмеривши значајан део трупа на Бабину главу да пресретне Турке и да им онемогући да пошаљу Нишу појачање. Утврђење Бабина глава је заузето.³⁷ Тај ненадани потез руског генерала помео је главни план, угрозивши јединство војске, која је добила задатак да удари у центар противничких снага – Ниш. У рану зору 2. јула, у четири ујутру, одјекнуо је са суповачког виса први српски топ, усмерен ка

35 ВА, Пописник 1, кут. 3, ф. 1, д. 6/13; *Српске новине*, бр. 135, 20. јун / 2. јул 1876.

36 С. Рајић, *Кнез Милан*, 405. Певана је Кнежева химна из 1872, али сада као химна Србије: „Боже спаси, боже храни, српског књаза, српски род”, као и: „Господар Милане, кад ћемо на војску”.

37 Команданти Алексиначке, Ђупријске и Смедеревске бригаде примили су заповест од команданта штаба да у четири сата крену у три колоне преко границе. Док централна, јужноморавска (суповачка) има задатак да заузме турски утврђени логор на Мрамору и да одсече од Ниша Лесковац, десна иде од Вукање на Прокупље, да заузме утврђење под градом и споји се са суповачком, те да се спусте у долину Топлице. Са Грамаде је трећа колона имала задатак да штити Књажевачки округ од упада непријатеља и по успеху суповачке колоне да пресече непријатељску комуникацију Софија–Ниш и да се приближи реци Нишави.

турским караулама. Звона су се огласила на Саборној и у свим црквама и манастирима широм Србије за срећан исход рата.³⁸

Алексиначка бригада првог позива прешла је границу и кренула пут Мрамора. За кратко време, две трећине Јужноморавске дивизије прешло је границу, скупа са дивизијским штабом. Турски стражари су бежали, отварајући простор српској артиљерији, која је силовито деловала, успевајући да подигне морал међу војницима. Заузети су висови Тополнице. Још неколико сати борбе, и победа је била на прагу, проценивали су официри. Војска се, међутим, без команде за повлачење дала у бекство, иако је нико није гонио. Више пута су официри командовали јуриш, али безуспешно.

Кнез је са великим нестрпљењем чекао извештај са бојишта. Када је испратио војску, унервозио се. Целе ноћи није тренуо и раном зором коњима је доспео на Рујевицу да осмотри шта се ради на Мрамору. Чувши прве српске плотуне, послао је ордонансе по вести. У преподневим сатима јављено му је да се у преломном тренутку битке за Мрамор Ђупријски батаљон разбежао. Ову вест допунила је и она да се војска у нeredу повлачи, тачније да у паничном страху бежи ка Морави. После четири дана борби, ни офанзива на западу и југозападу није дала резултата. Врховна команда на челу са кнезом није имала иницијативу, иако је била свесна да је четири дана изгубљено. Черњајев је затражио 6. јула саветовање са врховним командантом кнезом. Врховна команда је потом наредила да се изнова покуша заузимање Ниша 8. јула. Ни та наредба никада није извршена јер је на поновном саветовању у Алексинцу, 9. и 10. јула, по предлогу Черњајева одлучено да се тежиште операција пребаци на Тимок и да се, уместо код Ниша, тамо однесе одлучујућа победа. Противник је искористио оклевање од недељу дана и испланирао да нападом са истока пресече везу између Тимочке и Моравске војске. Српска војска је преуслерена на Велики Извор, где ју је од 12. до 18. јула, затекла катастрофа. Од тада је српска војска у дефанзиви на свим војиштима. Турцима је до 23. јула у Ниш стигло појачање, али су пре одлучујуће борбе на Морави желели да сломер српске снаге код Књажевца. Тај град је после шест дана жестоких борби 5. августа изгубљен, као и Зајечар.³⁹

Кнеза су ови губици потресли, али га нису обезглавили. Са Врховном командом се преместио у Параћин, сагледавајући резултате веома

38 АСАНУ, ИЗ, бр. 14.680/VII-131.

39 С. Рајић, *Кнез Милан*, 408–418.

трезвено. Храброст и јунаштво војника при отпору непријатељу на Књажевцу су га охрабрили. „Трипут нападали и трипут се Срби одбранили. Четврти пут исто тако, а онда је уследио напад прекјуче; битка је почела у седам изјутра и око поднева скоро смо добили битку а Турци се нашли у нeredу између две ватре. Али авај, трупе састављене од Влаха поплаше се и омету готово добијену битку”, писао је, тешећи кнегињу да верује у успех. Додао је: „За нас је боље да смо ратовали него да нисмо ратовали. По мени, све остало је споредно.” Кнез је тврдио да не треба губити веру у исход рата због једне изгубљене битке јер предност Турака није велика. Тих је дана боравио час у Алексинцу, час у Параћину, обављао редовна саветовања у Врховној команди, обилазио трупе и рањенике. Захтевао је више поверења у њега и војску, са чијом се акцијом у потпуности поистоветио.⁴⁰ И поред тога, кнез после ових преломних догађаја није имао јасну идеју шта даље чинити. У недостатку прекаљених официра са којима би се могао посаветовати, обратио се влади у Београду. Тако је дошло до преклапања надлежности војних и цивилних власти и до мешања владе у чисто војна питања. Уочивши то, кнез се одмах обратио командантима свих дивизија како би дошли до решења. Извештаји и прогнозе нису били добри. Кнез је констатовао да мобилисани народ још увек није војска, да му недостају официри, које може само из Русије да добије, да је противник слаб у нападању, али се утврдио на бољим позицијама и има одличну фортификацију, па је, самим тим, у великој предности. Закључио је да Србија не може бити побеђена класичним путем, па неће изгубити, али ни добити било шта, што је опет нека врста пораза. Из дипломатске преписке владе схватио је да би у случају највеће несреће Русија дипломатским путем реаговала за одбрану статуса који је Србија имала пре рата. Није дозвољавао да критикују Черњајева због измењеног ратног плана, тврдећи да је план био добар, али је проблем био у издржљивости трупа. Да су нису повукле барем још сат времена, рат би био завршен, а Турци приморани да се повуку у нeredу. Европа би се умешала да присили Турке на мир који би Србији био користан, а генерал Черњајев би продужио ка Софији, средишту Турске. Из овога проистиче да је кнез као врховни командант одобрио Черњајевљев предлог. „Тај

40 АСАНУ, ИЗ, бр. 14.680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Параћин, 8/20. јул 1876; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот II, 1. јануар 1868 - 31. децембар 1876*, прир. М. Јагодић, Београд, 2006, 341; А. Васиљевић, *Моје успомене*, прир. Р. Љушић, Београд, 1990, 113.

храбри генерал је величанствен у својој смирености и храбрости”, тврдио је, подсећајући да је три пута освајао непријатељске положаје, а морао је да одступи када му се лево крило у нереду повукло.⁴¹ Кнез је исказивао највећу захвалност и генералу Заху, који није имао успеха са Јаворском војском, наградивши га медаљом за храброст. Млади врховни командант одликовање није условљавао војном победом, већ максималним залагањем на бојном пољу.⁴²

У Првом српско-турском рату од 2. јула до 1. новембра 1876. године уочљиви су неискуство и несигурност врховног команданта, али и његово челичење, које се одвијало паралелно са искуствима које су стицали његови официри и војска. На вести о дистанцирању официра од обичних војника, наређено им је да чешће буду уз своју војску, а не једино непосредно пред битку и при издавању задатака и заповести.⁴³

Саветовање кнеза са генералом Черњајевим у Врховној команди никако није искључивало тражење мишљења свих команданата дивизија и начелника Главног генералштаба. Недостатак њихове куражи у доношењу одлука истакло је Черњајева у први план.

Војска над којом је преузео команду кнез Милан претрпела је поразе и губитке, плаћајући данак неискуству и слабој организацији. Није примала наредбе официра, бежала је са војишта, чак је дизала и побуне пред рат. И пре објаве рата војска је била инфицирана политиком, што се могло видети у најкритичнијим ратним околностима. После фебруарског Црвеног барјака у Крагујевцу и белих застава,⁴⁴ које су за морал војске и јединство били погубни, догодило се још нешто кобно.

Одрицање послушности уочи рата није се први пут догодило 1877, са децембарском побуном Лепеничког батаљона у Тополској буни.

41 АСАНУ, ИЗ, бр. 14.680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Параћин, 10/22. јул 1876; Делиград, 19/31. јул 1876; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот II*, 341.

42 АСАНУ, ИЗ, бр. 14680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Параћин, 14/26. јул 1876; Делиград, 23. јул / 4. август; В. Жачек, *Улога Франтишкеа А. Заха у Србији*, Глас CCLXL, књ. 1 (1974), 152–194.

43 ВА, Пописник 1, кут. 3, ф. 1, д. 6/14, Министар војни – команданту Моравско-тимочке војске генералу Черњајеву, 10/22. август 1876.

44 Док је позив на свети рат уздизао борбени дух муслимана, у Србији је снажно деловала религиозна секта менонита, која је проповедала да је свако ратовање противно хришћанском учењу, те је учешћу у рату претпостављала самоубиство или моменталну предају (батаљон с белим заставама). *Особое прибавление к описанию русско-турецкой войны на Балканском полуострове*, вып. VI, С. Петербург, 1911, 214.

Уочи поласка на ратиште 1876. године десили су се нереди у Крагујевачкој бригади, која је отказала послушност командантовим наређењима. Черњајев је из Делиграда слао хитну наредбу команданту Шумадијске дивизије, захтевајући да преузме најенергичније мере за успостављање реда у бригади и да што пре крене ка Делиграду.⁴⁵ Упозоравао је на законе и Војни суд, који ће се строго држати законских прописа. Комунизам, разне јереси и политички раздори разједали су млади и неотпорни организам српске војске, док је, истовремено, њен најздравији део израстао у самосвестан стуб државне одбране.

Порази у трећем месецу ратовања, с почетка септембра, дали су кнезу Милану за право када је тврдио да једином али важном победом српске војске (на Шуматовцу 23. августа 1876) треба спречити наставак исцрпљујуће и неравноправне борбе. Али после херојског отпора српских трупа на Бобовишту 11. септембра,⁴⁶ Черњајев је тврдио да му позиције „никада нису биле боље” и да рат треба наставити и одржати се на позицијама до зиме. Прекид дејстава би разочарао руски народ, који је ушао у савез са Србијом, тврдили су словенофили, док је потпуковник Петар Августинович Монтеверди настојао да убеди кнеза Милана да одустане од примирја. Кнез се бранио, пишући Черњајеву да би пристао на сваки његов савет када би га се лично тицао, али да има огромну одговорност пред својом земљом. Уз кнеза као врховног команданта није стао нико из војних редова. Борбе су настављене по убеђивању Черњајева да се приближава час када ће Русија објавити рат султану и прекинути страдања Србије, која се сама на Балкану борила за слободу против моћног царства. Кнез није имао моћи да се супротстави и крвави сукоби су настављени, уз обостране губитке. Два значајна боја вођена су 28. и 30. септембра на Кревету, када је српска војска показала велику срчаност у нападу, потисла Турке и остварила чак и стратегијске добитке. Свеукупни биланс је, међутим, био на штету

45 ВА, Пописник 1, кут. 3, ф. 1, д. 6/1.

46 Првог септембра 1876. отпочиње успешна турска офанзива на Горњи Адровац. Попаљена су сва села до Јастрепца, а 4. септембра непријатељ се устремио да пређе леву обалу Мораве како би прекинуо везу између Алексинца и Делиграда. Вођене су тешке борбе од Алексинца до Шиљеговца, а нарочито на Бобовишту, где се 11. септембра водила одсудна битка пуних дванаест сати, од јутра до мрака. Спречавању продора Турака у Србију моравском долином допринели су храбри руски официри и бугарски добровољци, са војводом и сенатором из Црне Горе при српском штабу Машом Врбицом. Српска одбрана је претрпела велике губитке код Адровца, где је погинуо и руски добровољац пуковник Николај Николајевич Рајевски. Губитака је било и на Бобовишту, Кревету и, напосок, 29. октобра на Ђунису.

Србије. Да кнез као врховни командант није владао ситуацијом видело се и 16. септембра на Делиграду. Тада је генерал Черњајев окупио српске официре и придобио их да га, мимо знања и одобрења врховног команданта, подрже у остварењу плана о проглашењу кнеза Милана за краља. Кнез је 15. септембра отпратио Черњајеву телеграм, којим је затражио од генерала да покрет у војсци у корист прогласа краљевине одложи и да сачека његово писмо са подробнијим овлашћењима. И док је врховни командант писао да ће доћи у Делиград ради саветовања око преорганизације и снабдевања војске за наставка рата, генерал Черњајев је остварио своју намеру и кнеза ставио пред свршени чин. Догађају проглашења кнеза Милана за краља присуствовали су официри, команданти, њих седамдесетак. Кнез је био приморан да војсци саопшти да се не може примити краљевске титуле јер су томе противне све велике силе. Команданте је упозорио да одступања од реда и правила не треба да буде у будућности. Његови официри се на то нису обазирали.⁴⁷

Месец дана касније на војишту је уследила најтежа ратна епопеја за врховног команданта и његове трупе. Од 19. октобра ујутру, по невремену, непријатељ успешно пробија српски фронт Ђунис–Шиљеговац–Вукања. Продор у моравску долину је био угрожен, а са тим и цела земља. Турци су хтели да освоје Ђунис заобилазећи јако делиградско утврђење, али им није пошло за руком да то постигну једним замахом. Висови Шиљеговца су брзо пали непријатељу у руке и требало их је што пре вратити и стабилизovati фронт. У зору следећег дана Хорватовић је добио појачање у виду руско-српског одреда од око две хиљаде људи, те је са петнаест хиљада бораца у цик зоре напао осамнаест хиљада противничких војника. Борба је трајала до четири сата после поднева, када је наступио преломни тренутак. Хорватовић се морао повући на леву обалу Рибарске реке, до Црквина, јер му помоћ са Ђуниса и Делиграда није стизала. Черњајев је чувао снагу за случај да Турци продру дуж Мораве. Хорватовићу је пресечена одступница ка Делиграду, па се повукао ка Крушевцу. Левом обалом Мораве турски одреди су држали све висове на путу за Крушевац, у ком је завладао панични страх од турског надирања. Преко хиљаду мртвих и дупло више рањених било је само у последња три дана борбених дејстава, до пораза на Ђунису 29. октобра.

47 С. Рајић, *Кнез Милан*, 427–438.

Нове наредбе Черњајева о повлачењу у Ражањ, а потом у Параћин 30. октобра и 1. новембра, довеле су кнеза Милана у прве борбене редове.⁴⁸

У том критичном тренутку, у ноћи 30. октобра, кнез је у пратњи Черњајева најпре стигао у Ражањ. Лично је прегледао положаје на Делиграду 1. новембра, након Ђуниске битке. Војсци је захвалио на јуначком држању и охрабрио ју је за наставак борбе. На свим позицијама војска је свог врховног команданта одушевљено дочекала и поздрављала. Делиграду је тада претио напад јер су Турци доминирали његовим десним крилом због одсеченог Хорватовића. Кнез је видео да спаса нема пошто се Крушевац, Алексинац и Делиград нису могли истовремено бранити. Одбрана је зато постављена на линији Делиград–Крушевац. Команданту Алексинца је наређено да се повуче из града и да брани Бањску клисуру, а два батаљона је послао у Свети Роман, да се затвори сталашки теснац за даље продирање Турака. Кнез је кренуо натраг, преко Ражња за Параћин, где га је на путу ка Београду 2. новембра сустигла депеша да је примирје ступило на снагу првог дана новембра. Руски ултиматум Порти, за који је молила српска влада, довео је до обуставе ватре, мада су Турци ушли у небрањени Алексинац и опустошили га. Званичне новине јављале су да се кнез вратио у престоницу, али ниједом није поменут пораз.⁴⁹

Официри су се у најтежим ратним сукобима борили храбро, дајући све од себе и угледајући се на руске официре добровољце. Мада су били старији од кнеза Милана, врховног команданта, многи од њих су били млади, те нису били спремни да доносе одлуке које су подразумеваале огромну одговорност и водиле ка тешким последицама у случају неуспеха. Нико из Врховне команде није имао куражи да предложи решења супротна онима које је нудио Черњајев. Капетани и мајори у окружењу врховног команданта и сами су се први пут нашли у рату. То је разлог што је кнез Милан највише поверење поклатио искусном ратнику и официру Черњајеву. Искуства стечена у првом рату и поразима српске војске уздигнуће ускоро многе српске официре у први план јер ће им врховни командант указати велико поверење.

48 Хорватовићу је пресечена одступница ка Делиграду, па се повукао ка Крушевцу. Левом обалом Мораве турски одреди су држали све висове на путу за Крушевац, у ком је завладао панични страх од турског надирања.

49 Черњајев је наредио да сви руски официри добровољци, до једног, напусте трупе које су још увек водиле борбу, а у ушчекивању примирја наредио је да се Алексинац напусти без борбе. Сам је из Делиграда отишао у Параћин. Ови потези су додатно деморалисали српску војску.

Немоћ кнеза и врховног команданта у првом рату преобратила се после пораза у предност. Искуство стечено те ратне 1876. године представља прекретницу у његовом деловању. Нагло је напустио улогу посматрача, савладавши последице првог ударца. Кнез Милан је у рату стварно упознао своју војску, схватио је њене мане, али и потенцијал.⁵⁰ Наступило је примирје, а потом и мир. Започети послови на националном ослобођењу и државној независности су, по кнезу Милану, морали да се продуже. Зато се јавља као протагониста обнављања ратних дејстава против Османског царства.

Уочи јулске скупштине 1877. године, кнез је говорио да иде у Крагујевац „да брани интересе официра”. Тамо је прегледао цео кор, касарну, услове живота и пре отварања скупштинских заседања упутио им је речи захвалности за све што су учинили за отаџбину. Након службе у старој Милошевој цркви, одржао је „ватрено слово” официрском кору. Похвалио је храброст и ревност свих официра, одао им је признање и са огромним поштовањем поменуо оне који су пали за отаџбину. Дао им је владарску реч да ће се о њиховим интересима лично старати и да ће сви бити задовољени по закону. За многе који су унапређени на јесен и зиму 1876. за заслуге у рату влада није одобрила новац за повишице и протестовала је. Кнез је био одлучан да војску одвоји од цивилних власти и аномалије да се о унапређењима у овој струци расправља на седницама владе. У поподневним сатима 1. јула отворио је скупштинска заседања „историјским” говором, што су пренеле многе стране новинске агенције.⁵¹ Истицао је своју приврженост војсци и официрима, јасно показујући министрима да ће подржати предлог буџета министра војног. Изговорио је судбоносне речи, подсетивши посланике на услуге и заслуге официра за земљу током рата. „Рекао сам им да с обзиром на околности и с обзиром на новчану оскудицу, држава није испунила своју дужност према њима, баш као што су је они испунили према држави”, писао је кнез. Изразио је наду пред посланицима да ће скупштина знати да цени услуге официра, којима је јасно рекао: „МОЖЕТЕ РАЧУНАТИ НА МЕНЕ, КАО ШТО ЈА РАЧУНАМ НА ВАС.” Обећао је да ће увек са поносом и часно заступати и штитити њихове интересе. Тврдио је да

50 С. Рајић, *Кнез Милан*, 439–442.

51 В. Ђорђевић, *Успомене. Културне скице из друге половине деветнаестог века II*, прир. Д. Бедов, Београд, 2022, 383–402; О првим бројнијим унапређењима и одликовањима у војсци: *Српске новине*, бр. 232, 19/31. октобар 1876. и даље.

су официри једини представници реда и интелигенције у Србији, а на отпор посланика при одобравању средстава констатовао је: „Не тражим ништа за себе од Скупштине, већ за земљу, а скупштински буџетски одбор калкулише са српским патриотизмом.” На пријему у двору поводом кнежевог рођендана 22. августа 1877. било је преко две стотине гостију, највише официра. Кнез их није као до тада ословио са „господо официри”, већ знатно присније, са „другови моји” и „драги ратни другови”.⁵²

Прве реформе су обављене управо тада, када је владар на свој рођендан 22. августа 1877. потписао указ на основу кога је нови министар војни Сава Грујић извршио реорганизацију српских снага. У циљу централизације силе, шест дивизија је преуређено у четири корпуса, а у сваком је била по артиљеријска бригада. Активне официре је поставио за команданте народној војсци и тиме поправио ефикасност непрофесионалне војске.⁵³

*

*Реците Његовој Светлости у моје име да му са мојим благословом
и мојим жељама шаљем опште наређење напред.
Бог с кнезом и војском његовом!*

Император Александар II, мај 1877, Кишињев

У другом рату, који је поново отпочет Прокламацијом кнеза Милана од 13. децембра 1877, он је као врховни командант показао много више спретности, храбрости и предузимљивости. То се огледало у доношењу одлука, у наредбама, у комуникацији са војском, а посебно у непосредном општењу са руском врховном командом, односно са ве-

52 АСАНУ, ИЗ, бр. 14.680-VII, 131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Крагујевац, 27. јун / 9. јул, 29. јун / 11. јул 1877; *Протоколи Народне скупштине која је држана у Крагујевцу 1877. године*, Београд, 1877, 4–47; М. Ђ. Милићевић, *Дневник III (7. април 1877 – 31. март 1882)*, прир. П. В. Крстић, Београд, 2022, 62.

53 С. Грујић, *Српско-турски рат 1876–77. Операције Тимочко-моравске војске*. Књига IV, св. VIII. *Белешке и успомене ђенерала Саве Грујића*, Београд, 1902, 177–195. Карцовљеви и Никитинови извештаји из Београда из друге половине децембра 1876. и прве половине јануара 1877. похрањени су у РГВИА, Ф. 439, оп. 1, д. 15 (делимично су публиковани). После реорганизације коју је извео Сава Грујић, Србија је имала 85.205 припадника активне војске (пешаци, коњаници, тобције, пионири), за које је на месечном нивоу требало издвојити по 2.300 динара за издржавање, а за војну спремину око шест милиона динара, што је управо она сума коју су тражили од Русије као хитну и неопходну. *Записи*, III, 264.

ликим кнезом Николајем Николајевичем, рођеним братом императора Александра II.

Решен да поново ратује, кнез узима ствари у своје руке. Пуковника Ђорђа Катарџија, рођеног ујака, шаље руском императору, који је дошао својој војсци у Молдавију, са поруком да себе и целокупну војску ставља под цареву команду. Овим храбрим потезом требало је да увери императора да је надвладао проблеме скопчане са маргинализацијом његове личности и да се у влади и у војсци он пита. Постепено, за неколико месеци, успео је да у фокус српско-руских односа постави себе и да са успехом оконча преговоре око обнављања ратних дејстава, у кооперацији са руским трупима.⁵⁴

„Идем напред ведро срца и с пуним поверењем у свим питањима везаним за војни поход. Турци су у великој снази, али имам разлога да верујем да ће се наша милиција много боље борити. Земља у потпуности разуме потребу за ратом и ништа за жаљење се није догодило у мобилизацији. Изостанци су у просеку прекорачени за свега три до четири одсто... осим Ђуприје, где је неколико стотина пропустило да се одазове на позив, остали су кренули са осећањем дужности. Али оно што ме највише брине то је питање снабдевања, храном, муницијом и обућом. Наше трупе су лоше одевене, опанци су лоши за хладну, влажну и кишну сезону. Замислите моју одговорност као кнеза и као врховног команданта ако војска остане без хране...” Тако су текле мисли врховног команданта пред зиму 1877. године, када се спремао за офанзиву по снегу и великој хладноћи. Официре руске више није тражио. Напротив, ујаку је наложио да како зна убеди великог кнеза и његово окружење да их Србија има довољно.⁵⁵

Владу је 3. децембра 1877. обавестио да ће преузети врховну команду над војском.⁵⁶ Прокламацијом је саопштио народу да је Србија објавила рат Порти са циљем ослобођења поробљене браће и у име независности Србије, „за свету народну и хришћанску ствар”, да се доврше дела таковских јунака „уз победоносне заставе цара Ослободиоца” и с вером у Бога. Истог дана је указом проглашено ванредно стање, а следећег

54 С. Рајић, *Кнез Милан*, 486–512.

55 G-ral R. Rosetti, *Din corespondența inedită a Principelui Milan al Serbiei cu colonelul Gheorghe Catargi în timpul războiului din 1877–1878*, Academia Română, *Memoriile Secțiunii Istorice*, seria III, tomul XVII, mem. 3, București, 1935–1936, 77–78.

56 В. Јовановић, *Успомене*, прир. В. Ђ. Крстић, Београд, 1988, 398.

дана је Београдска општина приредила кнезу и руском конзулу Александру Ивановичу Персијанију бакљаду. Кнез је одлучно одговорио: „Време је сад или никад да Србија постане независна држава.” У дворској соби за министарске седнице окупили су се министри, државни саветници, чланови Касационог суда, чиновници, официри и грађани да га поздраве и испрате. Кнез је само кратко изјавио да би за Србију значило „потписати смртну пресуду” да се није ушло у рат, додавши да један Обреновић не може учинити нешто што би значило пропаст Србије. У Саборној цркви присуствовао је 15. децембра молебану за срећан пут, а сутрадан се по снегу и мразу упутио ка својој војсци.⁵⁷ Из победоносног рата се вратио у престоницу након два месеца, 1. марта 1878. године.

Операциони план од 5. децембра имао је десет тачака, а изradio га је Ратни савет Србије у договору са пуковником Георгијем Ивановичем Бобриковим, кога је велики кнез послао у Главни штаб код кнеза Милана у својству специјалног изасланика. Кнез није само аминовао предлоге, што је чинио годину и по дана раније. Инсистирао је да план обухвати енергичну одбрану западне границе, као меру за одбрану од турског или аустро-турског напада. Својеручно је саставио део плана за заједничку српско-руску операцију и извео тачан рачун о укупној снази српске војске, што је преко Катарџија проследио главнокомандујућем руске дунавске армије. За одбрану земље од Турака са југозапада и запада распоредио је 35.500 људи и седамдесет топова. За офанзивна дејства 76.000 људи, пољских и брдских топова 196, позадинских трупа десет хиљада, укупно око 86.000. Од свог распореда није хтео да одустане ни по коју цену, иако га је Бобриков убеђивао да му није потребно толико војске према Босни и Херцеговини и Новопазарском санџаку. Тврдио је да у војничким стварима следи сопствено убеђење, које се не мора увек слагати са начелима ратне вештине. На Бобриковљево примедбу да је једина нада у успех српске војске да удари масом у правцу операције главне руске војске ка Софији, кнез је ватрено одговорио: „Лако је вама руском официру говорити у интересу помагања руској војсци”, додавши да њему, као врховном поглавару, дужност налаже да брине пре свега о безбедности српских граница. Кнез је доцније попустио и на западној граници је уместо 35.000 оставио 25.000 људи, због чега му је било приписивано да не познаје војничке послове. „Не кривим Русију зато што

57 Прокламацију је саставио Владимир Јовановић, министар финансија, док је ону за рат из 1876. сручио министар иностраних дела Јован Ристић.

увек гледа само своје интересе, иако верујем да заслужујем више њене пажње. Оклевам јер се мој разум не слаже са мојим срцем. Моје срце је потпуно посвећено светој ствари Словена и Руса. Али мој разум, или боље речено, моја дужност ме спречава да игноришем интересе своје земље”, писао је тада овај владар, „русофил колико год се то пожелети може”.⁵⁸

Комуникација кнеза Милана и великог кнеза Николаја Николајевича, двојице врховних војних заповедника, успешно је успостављена телеграфски. Прва тачка Операционог плана је предвиђала да српска војска усагласи своје операције са савезничком руском војском. Рат ће бити офанзиван, али не према Босни, што је изричито наглашено у Русији. Главни правац дејства се поклапао са главним правцем руске војске – ишао је ка Пироту и Софији. Претходне операције су обухватале опкољавање Ниша, како би се створила погодна основа за наставак успешних напада. Војска ће се делити на нападачку (42.686 људи и 128 топова) и одбрамбену (43.007 људи и 104 топа). Турска је према Србији могла да пошаље око осамдесет пет хиљада људи, не рачунајући нередовне трупе. Супарничке војске биле су приближно једнаких снага, али је турска сила заузела одбрамбену стратегијску позицију. Званичан руски позив кнезу и влади да ступе у дејство упућен је 22. новембра. Кнез је одговорио 24. новембра преко конзула Персијанија да ће наредити да Моравски и Тимочки кор буду за десет дана на граници, док ће Шумадијски стићи до 10. децембра јер се прикупља на линији Ђуприја–Параћин. Врховни командант је затражио од главнокомандујућег великог кнеза да му се одреди најближи стратегијски циљ како би распоређивао трупе. Одговора није било недељу дана. Првог децембра стигла је депеша да је најближи

58 Телеграми кнеза Милана Ђ. Катарџију између 8/20. и 18/30. јула 1877, G-ral R. Rosetti, *Din corespondenta inedită a Principelui Milan al Serbiei cu colonelul Gheorghe Catargi*, 73–74; План заједничких операција у целости је написан руком кнеза Милана, највероватније пред мобилизацију у новембру 1877. G-ral R. Rosetti, *Din corespondenta inedită a Principelui Milan al Serbiei cu colonelul Gheorghe Catargi*, 75–76; Ђ. И. Бобриков, *У Србији. Из успомена о рату 1877–1878. године*, 60–61.

Кнез је имао разлога да буде обазрив. Извори говоре да је почетком августа 1877, иако Србија није још учествовала у руско-турском рату, цар Фрања Јосиф наредио министру Андрашију да размотри могућност превентивне мобилизације против Србије. У многим извештајима, од уласка Русије у рат, кнез је обавештаван да је настао хаос у пограничним градовима, нарочито у Тимочној Крајини. Са друге стране, добровољци су прелазили Дрину и преко пограничних прелаза одлазили у Херцеговину. Преурањене акције довеле би Србију у незгодну позицију према Дунавској монархији, која је тражила изговор за слање своје војске на Србију, што је кнез желео да спречи.

циљ српске војске заузимање путева „из Старе Србије у западну Бугарску” како се Турској не би дозволило да пошаље помоћ Плевни. Стога је Србији ваљало надирати из јужног правца, преко Светог Николе и Берковице, а Софија је означена као најважнија зборна тачка. Имајући у виду да је Плевна 170 километара од Софије и 50 километара јужно од Дунава, план је био јасан: српска војска је требало да на себе навуче све турске снаге у долини Нишаве да се не би концентрисале у софијској долини и ту причекале руске трупе, које је генерал Јосиф Владимирович Ромејко-Гурко преводио преко планине Балкан. Да би уопште могла да надире из јужног правца, српска војска је прво морала освојити потез ка Пироту, Мрамору, Лесковцу и Прокупљу.⁵⁹

На Светог Андрију Првозваног, 12. децембра, орна војска је кренула пут Зајечара, певајући из свег гласа:

„Милан зове, круна иште
Да идемо на бојиште!”

Операције су отпочете 15. децембра, када је Моравски корпус прешао границу и кренуо на југ са циљем опсаде Ниша. Кроз три дана српска војска је била у Кули, на Мрамору и у Прокупљу, а 28. децембра у Пироту. Кнез је 19. децембра извршио смотру трупа на Мрамору. Пратио је њено кретање у стопу, био увек на лицу места, директно комуницирајући са владом у Београду, која је била у сталној вези са руским конзулатом, док је кнез путем телеграфа био у контакту са великим кнезом Николајем, главнокомандујућим руских снага. Обе војске наступале су по највећој хладноћи и кроз дубоке сметове.

Кнез је са Врховном командом одсео у Алексинцу, а уз њега су непрестано били у својству војног изасланика пуковник Бобриков и начелник Главног генералштаба генерал Коста Протић. У Главном штабу у Алексинцу била су, поред врховног команданта и начелника Протића и Бобрикова, још шесторица: потпуковници Јован Мишковић и Јован Анђелковић, начелник Санитета и лични кнежев лекар доктор Владан Ђорђевић, те министар просвете Алимпије Васиљевић и два ордонанса.⁶⁰

59 *Дневнички записи генерала Јована Мишковића*, I, Неготин, прир. А. М. Савић, 2020, 276; Ђ. И. Бобриков, *У Србији. Из успомена о рату 1877–1878. године*, 36–37, 58–59, 62–65.

60 А. Васиљевић, *Моје успомене*, 218.

Кнез и цео штаб устајали су рано, у шест изјутра. Сваког дана у десет сати пре подне и у девет увече кнез и Бобриков су над раширеном аустријском генералштабном картом разматрали положаје и кретања војски, а кнез је извештавао о новостима са свих положаја. На десет степени испод нуле и по леденом ветру који је дизао снежну прашину, врховни командант је из дана у дан устајао пре свитања и кретао у обилазак положаја. Бодрио је трупе, захваљивао им на ревносној служби и ванредној издржљивости на снажним мразевима и хладноћи. Изражавао је наду у срећан крај рата. Свако његово појављивање међу војницима изазивало је право одушевљење. Током обиласка је издавао наредбе за наставак дејстава, опомињао команданте корпуса да држе непрекинуту линију међу одељењима војске и да се сваком нападнутом делу одмах упути помоћ. Успеси српске војске у првих десетак дана ратовања изненадили су цео Главни руски штаб. Требало је изнаћи добар оријентир за даља наступања после брзометних успеха. „Кнез Милан се неуморно трудио на месту главнокомандујућег, делећи са војском невоље ратног времена”, била је једна од ретких похвала Бобрикова.⁶¹

После заузећа Мрамора и Прокупља 18. и 19. децембра, кнез је 20. децембра обишао сва одељења војске која су била удаљена и до шест сати од српске границе, долазећи до самих предстража. Свуда су га војници дочекивали са одушевљењем, а он је хвалио војничку издржљивост и храбро држање у бојевима. Кнез Милан обилази положаје трупа концентрисаних за напад на нишка утврђења и 24. децембра наређује артиљеријски напад са севера на Виник. У Штабу Врховне команде већина је заговарала да се даље операције предузму „на све стране у срце Старе Србије”, а да се поред опкољеног Ниша оставе мање снаге, које ће чекати да се изнурени Турци предају. Врховни командант то мишљење није усвојио, захтевајући да се град што пре освоји. То је била исправна одлука, будући да је Нишу у помоћ кренуо Хафис-паша из Митровице.⁶² Кључни дан био је 7. јануар и до предаје града српским трупама 10. јануара владала је константна неизвесност. Кнез је из Главног штаба у Алексинцу писао 7. јануара 1878. пуковнику Кости Бучовићу: „Бивши

61 Ђ. И. Бобриков, *У Србији. Из успомена о рату 1877–1878. године*, 85–87; *Српско-турски ратови 1876–78. у руској штампи*, прир. Д. Стишовић, Чачак, 2001, 170.

62 ВА, Пописник 16, к. 45, ф. 1, бр. 33, „Како сам провео Божић 1877 – из дневника једног ордонакса”. Ради се о успоменама мајора А. Протића који је командовао Браничевском бригадом I класе 1876, као и 1877/1878. године.

данас у вашој околини слушао сам борбу коју водисте са мојим храбрим смедеревцима и колубарцима, па захваљујем и вама и свима војницима смедеревске и колубарске бригаде која овако сјајно оправда моја надања која им ја, при растанку са њима, исказах.”⁶³

Српске трупе су за десетак дана ослободиле значајну територију – од Куле, Светог Николе, Пирота, Лесковца, Куршумлије и Прокупља, а после двадесет и пет дана ратовања Ниш се предао српском владару и војсци, те је тако након скоро пуних шест векова поново постао српски град.⁶⁴

После победа код Пирота 28. децембра, врховни командант се посветио извршавању својих савезничких дужности, иако Ниш није успео да освоји. Доказ лојалности руском главнокомандујућем била је његова наредба да се српске трупе упуте у правцу супротном од непосредних српских ратних циљева, који су били усмерени ка Старој Србији. Упутивши војску ка Софији, у софијску долину, није имао довољно снаге да опколи и стегне прстен око Ниша, али ни да задржи ослобођену Куршумлију. Војском од шездесет хиљада војника, истуреном на источном и југоисточном правцу у помоћ Русима, врховни командант је следио савезничка упутства да се најпре заузму Ак Паланка и Пирот, како се Мехмед-пашине и Хафис-пашине трупе не би спојиле и спречиле продор руској армији.

Допринос српске војске тријумфу руских операција у будућој Бугарској потврдио је извештај главнокомандујућег цару, јер руска победа није била осигурана падом Плевне. Напротив, требало је по најсуровијој зими руске трупе превести преко планинског венца, спустити их у софијску долину и марширати ка Цариграду. Управо у том тешком тренутку су српска војска и њен врховни командант показали да стоје на висини задатка, везавши за себе Мехмед-пашину војску и турску резерву из Софије, чиме је генералу Гурку пролаз био значајно олакшан. По заповести врховног команданта кнеза Милана, свим овим операцијама руководио је генерал Белимарковић, командант Шумадијског корпуса.⁶⁵

63 ВА, Пописник 1, к. 3, ф. 1, д. 9/12, 9/14.

64 ВА, Пописник 1, к. 3, ф. 1, д. 9/12, 9/14; Пописник 16, к. 3, ф. 1, д. 9/14–9/17, списак официра који су се одликовали храброшћу у борбама на Горици, њих 37; *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78. године (са две карте)*, Београд, 1879, 71–74.

65 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 520.

Велики кнез и главнокомандујући, изненађен успесима и храброшћу српских трупа, честитао је победе српском кнезу, а брату и императору је написао: „Срби су превазишли сва моја очекивања. Прешавши границу, они су током две недеље постигли озбиљне резултате.” Ипак, након успеха остварених уз помоћ српског савезника, наложио је да српске трупе „напусте све заузето земљиште Бугарске” и да покушају да пресеку пругу Скопље–Митровица, те да се тек након тога посвете извршењу плана у Старој Србији! Захаливши на помоћи, генерал Гурко је 10. јануара одлучио да му савезничке српске јединице више нису потребне, на шта је главнокомандујући поручио кнезу Милану да српска војска убудуће има „потпуну слободу кретања”.⁶⁶

Наглашавамо да је 30. новембра 1877. донета одлука да се граница на истоку пређе 12. децембра.⁶⁷ Влада је тога дана, на кнежево инсистирање, одустала од тражења савезничких односа са Русијом, констатујући да се и без формалног уговора Кнежевина ослања на политику „предања” и „следовању позива” и на „надања од Русије”. Друга битна чињеница је да је у руској врховној команди за српске трупе било планирано да пруже помоћ десном крилу, пошто пређу венац Балканских планина. Дефинитивна одлука и тачан дан уласка у рат, на Светог Андрију Првозваног, одређен је на седници српске владе једанаест дана пре пада Плевне. За тај план су дознале Порта и Аустроугарска. Тополска побуна у другом батаљону Лепеничког среза у Крагујевцу 7. децембра иницирана је тајним деловањем Турске и Аустроугарске, уз ослањање на намере Петра Карађорђевића да изазове побуну у војсци ширих размера која ће свргнути Обреновића са престола. О томе сведоче публиковани дипломатски извори, који истовремено потврђују да је српска војска по одговорности,

66 *Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове, Выпуск XIV. Рапорты Главнокомандующего Великого Князя Николая Николаевича Государю Императору, Санкт Петербург, 1898, 123–124; Ђ. И. Бобриков, У Србији. Из успомена о рату 1877–1878. године, 120, 135.*

67 *G-ral R. Rosetti, Din corespondenta inedită a Principelui Milan al Serbiei cu colonelul Gheorghe Catargi, 77–78; Записи, III, 305–306; Пуковник Бобриков потврђује да је границу требало прећи 12. децембра, У Србији. Из успомена о рат у 1877–1878. године, 62.*

Канцелар Горчаков је поручио да ће новчана помоћ стићи ако Србија прати „назначења”, заправо наредбодавне инструкције Русије: да двадесет пет хиљада војника одмах пређе границу и заузме теснац Свети Никола, а после да се управља по општем плану. Царева потврда новчане субвенције стигла је тек по уласку српских трупа у рат 15. децембра 1877, пошто је војска прешла границу, *С. Рајић, Кнез Милан, 513.*

лојалности врховном команданту и отаџбини очврсла и није хтела да следи издајнике. Народ је одметнике сам хватао и помагао је војним властима да успоставе поредак. Све то се одиграло у преломном тренутку, док су се трупе кретале ка граници како би заузеле борбени положај.⁶⁸ Биће ово, до пуча изведеног 1903. године (који се еуфемизмом назива „Мајски преврат”), последњи покушај у 19. столећу да се војска злоупотребљава за политичке и династичке обрачуне рушењем уставног поретка. Од успеха у Другом српско-турском рату, врховно заповедништво над војском Милану Обреновићу више нико није могао да оспори.

Два битна догађаја потврђују да је овај владар успео да се на тој важној позицији учврсти. Један је улазак врховног команданта у ослобођени Ниш 15. јануара 1878, а други је дочек Милана Обреновића у престоници при повратку из рата 1. марта 1878. као хероја и ослободиоца.

*

*Нека се то што је сада Србија постала своја, слободна и независна,
приписује колико се год хоће стицају повољних околности, а Теби
нека се остави најмањи део, који се мора признати искључиво Твојој
иницијативи и Твојој раду, па и тај је део тако велики да ће српска
повесница Твоје име забележити међу светла и славна имена српских
владаца, и да ће ти благодарношћу привезати срце свију покољења
српског народа.*

Генерал Јован Белимарковић, Београд, 22. август 1878.⁶⁹

Кроз саопштење Врховне команде, кнез је 11. јануара објавио да се на бедемима Ниша вије српска застава, да је јуначка војска однела нову сјајну победу и да је град у рукама српских јунака. Знало се да је тај подвиг за двадесет пет дана извршило петнаест хиљада бораца, са шест ескадрона и 102 топа. Жртве су биле значајне, страдало је 911 старешина и безмало осамсто војника. Војска је у град ушла 12. јануара и истог дана је у Алексинцу уприличено велико славље. Председник општине и народни посланик Васа К. Стошић организовали су свечаност испред

68 Дипломатско представништво Србије у Бечу, Том I (1874–1877), прир. М. Перишић, Ј. Рељић, С. Рајак, Београд, 2018, 508–515.

69 Српске новине, бр. 178, 12/24. август 1878; бр. 179, 13/25. август 1878.

Врховне команде у част врховног команданта и његове храбре војске. Певачка дружина извела је српску химну „Боже правде”, а затим и руску „Боже цара храни”. Командант се појавио на балкону и „величанственим” говором је многима натерао сузе на очи, али услед преплављености емоцијама то нико није забележио.⁷⁰

Затим се прокламацијом обратио свим грађанима Ниша.⁷¹ Већ 13. јануара примио је у Алексинцу неколико депутација нишких грађана, православних, муслимана и Јевреја, који су исказали оданост српском владару и ослободиоцу. Они, муслимани који су желели да остану у Србији, признали су за свог владара српског кнеза и обавезали су се на поштовање српских закона. Поменувши зору лепше будућности „над дивним земљама Душанове Старе Србије”, кнез их је позвао да се покоре српским законима, обећавајући да ће сви грађани Ниша, без обзира на вероисповест, од њега имати сваку заштиту.⁷²

Кнез Милан ушао је са Врховном командом 15. јануара 1878. у Ниш, који је сада постао њено ново седиште. Улазак врховног команданта у ослобођени град био је свечано организован, уз постројену упарађену војску. У поподневним сатима су у срцу града, пред кнежевим дворцем, одмах откупљеним од Мустафе Муста-бега, постројене у кареу све депутације војних јединица које су учествовале у ослобађању Ниша. Кнез је ступио у средишни део испред постројене војске, окружен целим Врховним штабом, и обратио се својим борцима речима:

„Јунаци,

После месец дана љуте и тешке борбе – борбе двоструке, против нашег крвног непријатеља и противу природних елемента, борбе, коју сте ви тако мушки, као прави синови јуначких предака издржали, могу већ да вас поздравим у граду у коме се родио први православни цар Константин, граду, који је наш цар Душан називао Славни Нишки

70 АСАНУ, ИЗ, бр. 8.705, К. Протић – М. Ђ. Милићевићу, Ниш, 8/20. јануар 1882; В. Ђорђевић, *Преко границе. Ослобођење Ниша*, Отаџбина 49–52 (1883), 206–207; *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност*, 77–93.

71 *Политика*, бр. 7.077, 11. јануар 1928; *Српске новине*, бр. 5, 6/18. јануар 1878; А. Васиљевић сведочи да је кнез њему поверио састављање прокламације и да је био веома задовољан како је министар извршио поверени задатак. „Та се прокламација кнезу допаде и он ме с благодарношћу пољуби у чело”, *Моје успомене*, 123.

72 В. Ђорђевић, *Преко границе. Ослобођење Ниша*, 208–209; *Српске новине*, бр. 3, 4/16. јануар 1878.

град и који је кључ Старе Србије. Јунаци! Хвала вам у име Србије, хвала вам у име народа српског. Ваше јунаштво не само да цени цео народ наш, него га признаје и моћни заштитник Србије, Цар Ослободилац, Александар II, и ја сам срећан што вас данас могу наградити не само у Моје име, но и у име Његовог Величанства цара Александра, и то оним одличјима, која и у дивној руској војсци добијају само најхрабрији међу храбрима.”

Признање за храброст српским војницима одао је и император Александар II, пославши им одговарајућа одликовања.⁷³ А српског кнеза и врховног команданта наградио је Орденом светог Ђорђа трећег степена.⁷⁴ У писму које му је тим поводом упутио, писало је:

„Желећи наградити у лицу Ваше Светлости херојску храброст Ваше војске која је најсјајније садејствовала с руским војскама у рату за ослобођење наших једновераца, а тако исто исказати поштовање и личним заслугама Ваше Светлости, као врховног Команданта српске војске, увршћујем Вас у ред кавалера императорског ордена нашег светог великомученика и победоносца Ђорђа III степена, којег знаке шаљемо Вашој Светлости.”

Кнез није пропустио да ода дубоку захвалност цару заштитнику, његовом брату и руској војсци.⁷⁵ Преморен али задовољан, по уласку у Ниш није могао да спава. У зору је обилазио нишке батерије, продавнице, складишта. Настанио се у Нишу са скромном пратњом, упркос тешким послератним условима за живот у граду.⁷⁶ И док је прве генералске чинове кнез Милан поделио по окончању Првог српско-турског рата Кости Протићу и Јовану Белимарковићу, а потпуковнике Милојка Лешјанина

73 Пошто је известио императора о „јуначком делу” и „крвавој борби” Срба за Пирот, те о великим губицима, цар је послао 150 Георгијевских крстова за јунаштво, *Сборникъ матеріаловъ по русско-турской войнѣ 1877–1878 г.г. на Балканскомъ полуостровѣ*, XV, 165, 169.

74 Орден светог Ђорђа је највише војно одликовање Руске империје, установљено 1769. за официре и генерале царице Катарине Велике. Орден је у почетку имао четири степена: први и други су добијали искључиво императори, трећи војни команданти, четврти млађи официри, подофицири и војници. Три црне пруге симболизују три смрти Светог Ђорђа, а две златне његова два васкрсења.

75 С. Рајић, *Кнез Милан*, 525–527.

76 *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност*, 75, 77; *Српско-турски ратови 1876–78. у руској штампи*, 89, 158, 169–170.

и Тихомиља Николића унапредио у пуковнике, више капетане у мајоре, сада је уручио 302 Златне медаље за храброст, а Сребрних 5.117. Било је то његово признање официрима, али и сељачкој војсци, која се храбро борила усред највеће зиме. Војнике је ословљавао речима „јунаци”, „моји борци”, „моји витешки војници”.⁷⁷ Начелнику Штаба поклонио је посебно украшену сабљу, коју је израдио бечки јувелир и златар Карл Андерсен, са натписом: *Своме началнику штаба, Ђенералу Кости С. Протићу, / Врховни командант, Књаз Српски, Милан М. Обреновић IV. / у знак владалачке признателности / за особиту ревност, неуморан труд и отличну службу / у рату за ослобођење и независност / 1877-1878. године.*⁷⁸

И дочек кнеза и врховног команданта у престоници 1. марта 1878, после два и по месеца, био је искрено срдчан и свечан. Кнез је путовао преко Јагодине, Смедерева и Дунавом, на „Делиграду”, појавио се у Београду. У Београду га је дочекало море људи. Кнез је победнички стајао на палуби „Делиграда”, отпоздрављајући на клицање народа. На градским зградама вијорили су се победоносни натписи њему у част. „У тишини наступајућег сумрака све је то придавало необичну свечаност која се одвијала пред нашим очима као на чаробној слици”, бележи пуковник Бобриков, који је био у кнежевом друштву. Мноштво света тискало се на пристаништу, а када је пароброд допловио до обале, зазвонила су сва црквена звона у престоници, док се изнад града уздизао бели дим од топовских свечаних плотуна. Дочеку су присуствовали сви министри, државни саветници, изасланство Београдске општине. У околним улицама се није могло проћи од гужве. Сви су приметили умор на кнежевом „потавнелом” лицу јер се из рата вратио исцрпљен, али здрав. Упутио се право ка Саборној цркви, а отуда са кнегињом у двор. Те вечери је цела варош била свечано осветљена.

Решење међународног конгреса у Берлину Милан Обреновић је дочекао у Крагујевцу. Отварајући скупштинске седнице 6. јула, рекао је да се Србија морала прикључити „великој и светој борби” и да је он као Обреновић доследно следио задатак своје династије, надахнут осећањима која прожимају српски народ још од Косова. Уз захвалност руском цару и његовој војсци, посебно је нагласио да је „загрљена са храбром

77 Српске новине, бр. 5, 7/19. јануар 1875.

78 Р. Бојовић, *Почасна сабља генерала Косте Протића*, Зборник радова Народног музеја у Чачаку XXIV (1994), 133–142; *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност*, 424.

војском рускога цара” Србија извојевала независност, која је потекла из мора јуначке крви. Позвао је историју да занавек слави јунаке који су донели слободу. Његов поглед на српску борбу као часну, слободарску и са посебним местом „у повесници источног препорођења” поклапао се са тежњом да очува тековине својих предака, сада увећане новим жртвама и крвљу. Стога је државни развитак намеравао да усмери ка поступним и мирним токовима.⁷⁹

На јулској скупштини у Крагујевцу прихваћени су сви српски добици на Берлинском конгресу, као и све обавезе према међународној заједници. На Берлинском конгресу Србија је добила задовољење у виду територијалног проширења и признања државне независности. Мада, рекао је кнез, конгрес „није намирио све жеље српске”, услови за даље напредовање земље на националном плану, културном и политичко-војном уздизању знатно су повољнији. Србија је постала пуноправни члан међународне заједнице и субјект међународног права. Свечано проглашење државне независности уследило је на кнежев рођендан 22. августа 1878. Тродневна народна светковина оточета је дан раније, свечаним дефилеима војске и представника грађана, који су се кретали престоничким централним улицама, прекривеним цвећем и украшеним српским тробојкама. Увече је пуцњавом 21 топа са бедема града и звонима са свих црквених звоника оглашен почетак свечаности. У препуној сали Позоришта, у седам увече изведена је апотеоза „Маркова сабља” Јована Ђорђевића, први пут приказана приликом свечаног обележавања кнежевог пунолетства 1872. Бакљама је град осветљен као усред дана. Реке људи су се сливале испред двора, где је певана химна са којом се кретало у бој – *Боже правде*. Кнез се обратио народу са балкона двора снажним порукама, поздрављајући и српски народ, и јуначку своју војску, и житеље престонице. Сутрадан је осванула кнежева *Прокламација моме драгом народу*, а кнез и кнегиња су отпочели обележавање државног празника у Саборној цркви, на литургији. Градом се није могло проћи од гужве. После службе, у двору је организован свечани пријем. Све дипломате, свештенство, високи државни чиновници, судије и грађани нашли су се овог свечарског дана уз кнеза Милана Обреновића. На крају су дошли официри, предвођени генералом Јованом Белимарковићем, који је кнезу честитао стицање независности у име целе војске, свих који су на

79 Скупштинске беседе краља Милана, о стопедесетогодишњици рођења (1854–2004), прир. Д. М. Ковачевић, М. Самарџић, Нови Сад, 2005, 58–60.

мегдану сопственом крвљу исписали „сведоџбу своје верности”. Тада је овај заслужни војник, у име свих официра, изрекао наду да ће кнежево име бити сврстано „у светла и славна имена српских владалаца”, што се није догодило до данашњих дана.⁸⁰

„Књаз наш, оличени представник” српског народа, како се писало и говорило у јавности и међу српском интелигенцијом, надао се и сам да ће га средина, која је до тада на њега гледала са неповерењем, напослетку прихватити. Отуда је црпео сву снагу за решавање сложених проблема који су пред њим стајали.

*

После трогодишњих ратних искустава, кнез Милан Обреновић је постао признати вођа и командант српске војске. Успевао је да много боље заступа пред владом и скупштином њене интересе. У новој влади, коју је поверио Ристићу у октобру 1878. године, за министра војног је узео официра по свом избору – Јована Мишковића. Тиме је, по члану седам устава, напослетку и у стварности спровео Милошеву стратегију да на челу војне силе једне земље мора да стоји владар. По питању нужних улагања у војску и њене даље организације подржавао је министра Мишковића, кога је свакодневно посећивао у Министарству, упкос негодовању председника владе да се сва питања и планови који се тичу војске прво њему доставе на увид. Кнез Милан је у свакој прилици наглашавао да је војска везана за његово име и владарски уставни положај. Ниједна седница владе која би расправљала о војним питањима није више била без владара као председавајућег. У тадашњим расправама, нова организација и наоружање војске налазили су се у самом центру пажње.⁸¹ Кнез, међутим, никада није нарушавао војну хијерархију самосталним одлучивањем. Одбио је предлог пуковника Бобрикова да одмах по окончању ратовања пропише ново војно устројство Србије, са јасним аргументом да то неће учинити без сагласности начелника Главног генералштаба. „Послати извештај генералу Протићу у Ниш на претходно разматрање”, својеручно је написао на предлогу измена. Те 1878. и наредне године извршене су промене по замисли и предлозима генералштабног потпуковника Јована Мишковића, уз сугестије и примедбе начелника Главног генералштаба генерала Косте Протића, које је кнез одобрио. У Мишковићевом пројекту

80 С. Рајић, *Кнез Милан*, 571–572, 577, 581–592.

81 ВА, Пописник 16, к. 45, ф. 1, д. 31.

за ефективу официјерског кора видело се да војсци недостаје најмање још сто и петнаест официра.⁸² За законске измене кнез се добро припремио. На скупштини у Крагујевцу 6. јула 1878. кнез је у престоној беседи још једном нагласио јуначку издржљивост, од највишег официра и старешине до најпростијег војника, захваљујући којој је војска „славно извршила свој задатак”. Народне посланике је позвао да јој одају признање и да подрже Закон о ивалидима, који је 8. јула ступио на снагу.⁸³

Из посланичких клупа се чуо предлог да се из нацрта скупштинске адресе изостави „несрећни тополски догађај”. Појава да војска отказује послушност своме команданту желела се забашурити, а радило се, заправо, о националној срамоти.⁸⁴ До коначног решавања целокупне војне организације, кнез Милан је прописао Формацију целе војске 18. октобра 1878. године, као привремено решење.⁸⁵ Њоме је промењен делокруг надлежности команди, а свака окружна војска је била комплетна за себе.⁸⁶

Под будним оком кнеза Милана и министра војног Мишковића, а на основу нове војне формације, прописане су старешинске дужности, права и власти, почев од начелника Главног генералштаба, потом

82 ДАС, ПО, к. 29, бр. 140, официра је, после страдања у ратовима, остало свега 509; *Дневнички записи генерала Јована Мишковића*, I, 361–362, 377; Ј. Мишковић, *Дневник мога министарског и гувернерског рада и ванредне мисије и дата, у: Дневнички записи генерала Јована Мишковића*, III, прир. А. М. Савић, Неготин, 2020, 436–441; *Српско-турски ратови 1876–78. у руској штампи*, 165.

83 *Скупштинске беседе краља Милана*, 59–60.

84 *Стенографске белешке о седницама народне скупштине за 1877. годину*, Београд, 1878, 64–65; Јован Авакумовић је први затражио озбавивање оног пасуса из нацрта адресе који се односио на Тополску буну, а придружили су му се Милан Кујунџић и Урош Кнежевић.

85 ЗЗУ 33 (1878), 96–104, Указ о формацији војске од 6/18. октобра 1878, Указ о устројству војних комитета, истог датума, ради свестранијих испитивања техничких војних питања и изналажења модуса за комплетну војну реформу, сходно модерним ратним вештинама и техници (Правила за комитете у: ЗЗУ 34 (1879), 215–226). Исте године Указом, а по новој формацији, „прокупљанска окружна војска” постала је „топличка окружна војска”, ЗЗУ 34 (1879), 44.

По окончању ратова стајаћа војска је имала десет пешадијских батаљона и четири коњичка ескадрона. Уз Гардијски ескадрон, двадесет батерија (шеснаест „тешких” пољских и четири брдске), батаљон пионира и батаљон понтонера. Народна војска би се састојала, по мобилизацијском плану, од 200 батаљона пешадије I и II класе, те 40 коњичких ескадрона и артиљеријске батерије и пионирске чете, ДАС, ПО, к. 29, ф. 140.

86 *Српске новине*, бр. 226, 11/23. октобар 1878.

управитеља Војне академије, па до начелника свих одељења и одсека у Министарству војном. Корпусни команданти су били на врху пирамиде и по положају изнад свих окружних грађанских власти. Они су предавали кнезу и министру војном кондуит-листе свих официра у народној војсци, а после сваког вежбања народне војске извештај о успеху на вежбању и целокупним годишњим активностима, са предлозима за унапређење стања војске на свом подручју. По начелу строге субординације, на врху војне пирамиде је владар, а његов непосредни помоћник је министар. Кнез је издејствовао повећање војног буџета са 1,2 на 1,5 милиона динара. Иако се томе противио, председник владе Ристић је на крају морао да попусти. Скупштински одбор је пре коначне одлуке ишао кнезу на консултације. У скупштини је више од тридесет посланика устало против официрског кора, тражећи да се им се укину многи додаци. Осуђивали су почетак реформских акција у војсци, иако нису оспорени бројни недостаци – од снабдевања храном и одећом, па све до савременог наоружања. У то време је само стајаћој војсци, поред сабљи, револвера и ножева, недостајало 17.109 пушака, а народној војсци првог и другог позива чак 180.281. Од овог тренутка и закона донетих 1878/1879. године, кнежева улога у обезбеђивању потреба и издатака за војску постаје неприкосновена. Под његовим покровитељством, у престоници почиње да ради Велика војна комисија од двадесет и шест истакнутих војних представника. Већином гласова је одлучивала о предстојећем војном закону, односу Стајаће и Народне војске у ратно и мирно доба, регрутацији, обуци, резерви, комори, оделу. Струка је била испред свих појединаца, а она је владару као врховном команданту достављала извештаје о војним потребама. Централизација војног сектора српске државе је постала потпуна.⁸⁷

Милан Обреновић је увек поштовао мишљење војних стручњака. Инсистирање на правилу да се у војсци не може било шта радити мимо прописане процедуре, анулира бројна спочитавања Милану Обреновићу да није имао војничког образовања и да је његово мешање у војна питања није било засновано на компетентности.⁸⁸ Одувек је бирао најбоље офицере, непрестано обнављајући њихове редове младим и способним

87 ВА, Пописник 1, к. 4, ф. 1, д. 3/1 и 4/1; *Дневнички записи генерала Јована Мишковића*, I, 385–388.

88 ДАС, ПО, к. 27, бр. 149; Ж. Мишић, *Моје успомене*, прир. С. Скоко, Београд, 1984, 184.

људима.⁸⁹ Осуђиванима због „прљавих” дела у војничком позиву више није било места у овој установи. Следећи савете начелника Главног генералштаба који су били засновани на чисто војничким принципима, престало се са праксом из времена криза у предратно и ратно доба, када је „сав олош светски што га је било код нас, а и око нас, обучен у официрску униформу”. Војничка униформа је почела да означава „истинску честитост” у официрском кору, али и у целокупном јавном простору.⁹⁰

89 Поред Косте Протића и Јована Мишковића, од искуснијих ту су били Милојко Лешјанин, Драгомир Вучковић, Михаило Срећковић. Од млађих, мајори Живојин Мишић, Степа Степановић, Живко Касидолац, Боривоје Нешић, Михаило Рашић, те многи други, доцније прослављени хероји у балканским ратовима и Првом светском рату. Ж. Мишић, *Моје успомене*, 171, 175, 177.

90 ДАС, ПО, к. 70, бр. 412, К. Протић – Р. Милојковићу, Ниш, 1/13. април 1879.

PRINCE MILAN OBRENOVIĆ AS SUPREME COMMANDER DURING THE WARS OF LIBERATION AND INDEPENDENCE (1876–1878)

Summary:

This paper examines the position and activity of Prince Milan Obrenović as Supreme Commander of the Serbian army during the wars against the Ottoman Empire (1876–1878), within the broader context of the long-term process of building a modern military system in Serbia. The analysis begins with the first reign of Miloš Obrenović, who laid the foundations of a standing army and established the principle that the ruler was the supreme commander of the armed forces. Constitutional and legislative changes during the reign of Mihailo Obrenović, as well as the Constitution of 1869, formally reinforced this principle, while simultaneously allowing significant influence of the government and the Ministry of War in operational command.

On the eve of the wars, the Serbian army exhibited numerous structural weaknesses: an insufficient number of professionally trained officers, limited material resources, organisational and recruitment problems, and a lack of combat experience within the officer corps. Milan Obrenović ascended the throne as a minor and without substantial military experience. Although he acquired basic military knowledge during his education, it was insufficient to compensate for the systemic deficiencies of the military organisation.

In 1876, Serbia faced strong internal political pressures, national movements in neighbouring regions, and complex international circumstances. The decision to enter the war was motivated not only by national aspirations but also by the need to preserve internal stability and dynastic legitimacy. Prince Milan assumed supreme command on 29 June 1876, transferred the headquarters of the Supreme Command to the theatre of operations, and actively followed the course of military actions. Nevertheless, during the First Serbo-Turkish War, strategic decisions were taken within a broader circle, under the strong influence of the government and the Russian General Mikhail Grigorievich Chernyaev, commander of the central troops—initially of the Morava, and later of the Timok-Morava Division.

The setbacks of 1876 revealed the limited sphere of action of the Supreme Command, headed by the ruler, within an insufficiently consolidated military system. In the continuation of hostilities in 1877–1878, however, the Prince assumed a more decisive role within the Supreme Headquarters and sought to exert direct influence

over key decisions. During this period, he gradually emerged as the effective bearer of supreme command.

Following the conclusion of the wars and the international recognition of Serbian independence, Milan moved to strengthen his position in the military sphere. By appointing Jovan Mišković as Minister of War in 1878 and introducing a new military organisation in 1879, he reinforced the vertical chain of command and more clearly defined officers' duties and competences, from the Chief of the General Staff to corps commanders. According to the principle of strict subordination, the ruler stood at the apex of the military hierarchy as supreme commander, while the Minister of War acted as his closest associate.

In conclusion, the paper demonstrates that Prince Milan's position as Supreme Commander was initially primarily formal and constitutional in nature, but that through wartime experience and post-war military reorganisation it acquired substantive institutional content. This development sheds light on the gradual consolidation of monarchical authority in the military sphere and its role in the modernisation of the Serbian state in the late 1870s.

БОЈНИ ПОРЕДАК СРПСКЕ ВОЈСКЕ

(ORDRE DE BATAILLE)

ПО ПЛАНУ МОБИЛИЗАЦИЈЕ ОД 6. ЈУНА 1876. ГОД.

ВРХОВНА КОМАНДА

Врховни командант: Његова Светлост Кнез Српски Милан М. Обреновић IV.

Начелник генералштаба: Генералштабни потпуковник, Дубовић Његовић.

Артиљерије: Артиљеријски мајор, Анка Богдановић.

Главни интендант: Генералштабни мајор, Димитрије Ђурић.

Начелник санитета: Санитетски мајор, Др Сава Петровић.

Предићи Веста: Команда: Војводе црнотрнци, Иван Дубац

Команда: Команда: Војводе црнотрнци, Ђурић Казаран.

Прелиди Генералштаба: Генералштабни мајор, Јован Петровић.

Прелиди Генералштаба: Генералштабни мајор, Драгутин Франковић.

I. МОРАВСКА ВОЈСКА

Главни командант: Ферал, Мил. Грогоровић, Черајевић.

Начелник генералштаба: Генералштабни потпуковник, Владимир Бачић (пошаље утврђени В.В. Комарић, ваљдаје утврђени А. Докучин).

Генералштабни интендант: Генералштабни мајор, Јован Петровић.

Начелник артиљерије: Артиљеријски мајор, Сава Гржић.

Начелник санитета: Санитетски мајор, Петар Арнаковић (пошаље ваљдаје ваљдаје II класе, Милош Милошевић).

Начелник интендантсуре: Мајор, Милош Кривић.

ДУНАВСКА ДИВИЗИЈА

Командант: Његовићски потпуковник, Коста Претић.

Начелник санитета: Санитетски мајор, Др Јован Петровић.

Начелник интендантсуре: Мајор, Милош Кривић.

3 БРИГАДЕ I КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ II КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ III КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ IV КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ V КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ VI КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ VII КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

ШУМАДСКА ДИВИЗИЈА

Командант: Његовићски потпуковник, Милош Милошевић.

Начелник санитета: Санитетски мајор, Др Јован Петровић.

Начелник интендантсуре: Мајор, Милош Кривић.

3 БРИГАДЕ I КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ II КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ III КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ IV КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ V КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ VI КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ VII КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

ЈУЖНО МОРАВСКА ДИВИЗИЈА

Командант: Његовићски потпуковник, Милош Милошевић.

Начелник санитета: Санитетски мајор, Др Јован Петровић.

Начелник интендантсуре: Мајор, Милош Кривић.

3 БРИГАДЕ I КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ II КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ III КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ IV КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ V КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ VI КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

3 БРИГАДЕ VII КЛАСЕ — 14 БАТАЛЈОНА

ПОЖАРНИЦИ

Вуковина, Јован Јовановић.

Л. Лецтер (L. Letzter), Кнез Милан у генералској униформи, 1878.
 (Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије, I, 93, оригинал: Историјски музеј
 Србије)